

Burgerperspectieven

2020 | 2

- Veel beweging in de publieke opinie door de coronacrisis
- Coronazorgen over kwetsbare groepen en economische en sociale gevolgen. Veel is onzeker
- Groot pessimisme over de economie, maar positiever over de samenleving
- Institutioneel vertrouwen op hoogste niveau in vijftig kwartalen
- Vertrouwen in de regering is de sterkste stijger
- Opleiding verdeelt de publieke opinie het sterkst; leeftijd doet dat meer dan sekse

Thema

Hoe kan het (nog) beter in Nederland?

- Coronacrisis als waarschuwing en kans: we moeten en kunnen dingen anders gaan doen
- Meer 'samen' en meer 'nationaal welzijn' als breed gedeelde toekomstwensen
- Steun voor een sterke overheid, verdeeldheid over internationale gerichtheid

Paul Dekker, Josje den Ridder, Pepijn van Houwelingen
en Emily Miltenburg

Burgerperspectieven 2020 | 2

Belangrijkste bevindingen tweede kwartaal 2020

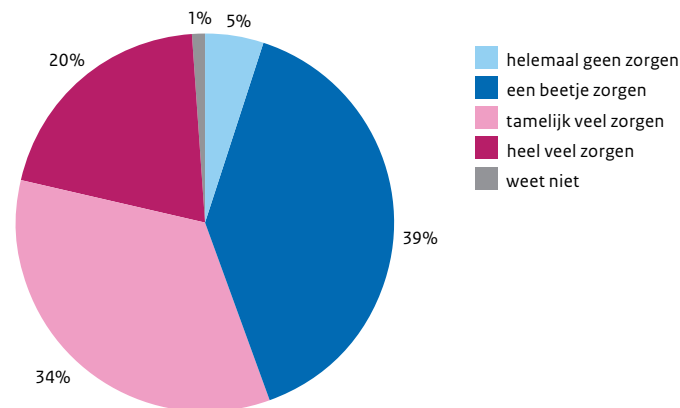
Veel beweging in de publieke opinie door coronacrisis

Niet eerder in de vijftig kwartalen van dit onderzoek sinds 2008 vonden er zulke grote veranderingen plaats in de publieke opinie. In april en mei stond de publieke opinie volledig in het teken van de coronacrisis. De crisis werkt sterk door in de houding van mensen tegenover politiek en samenleving.

Zorgen over kwetsbare groepen, gevolgen voor economie en maatschappij

Ook al was men voorzichtig optimistisch over de positieve cijfers over onder andere bezette ic-bedden, 'corona' was met afstand het meest gebruikte woord om de grootste maatschappelijke problemen te benoemen. Ruim de helft (54%) van de mensen maakt zich veel zorgen over het corona-

In welke mate maakt u zich zorgen over covid-19, het 'coronavirus'?

virus, slechts 5% maakt zich helemaal geen zorgen. Ouderen en vrouwen maken zich vaker zorgen dan jongeren en mannen.

→ p. 10

De zorgen over het coronavirus gaan over de gevolgen voor de volksgezondheid (o.a. de gezondheid van kwetsbare groepen), voor de economie (o.a. voor ondernemers en stijgende werkloosheid) en voor

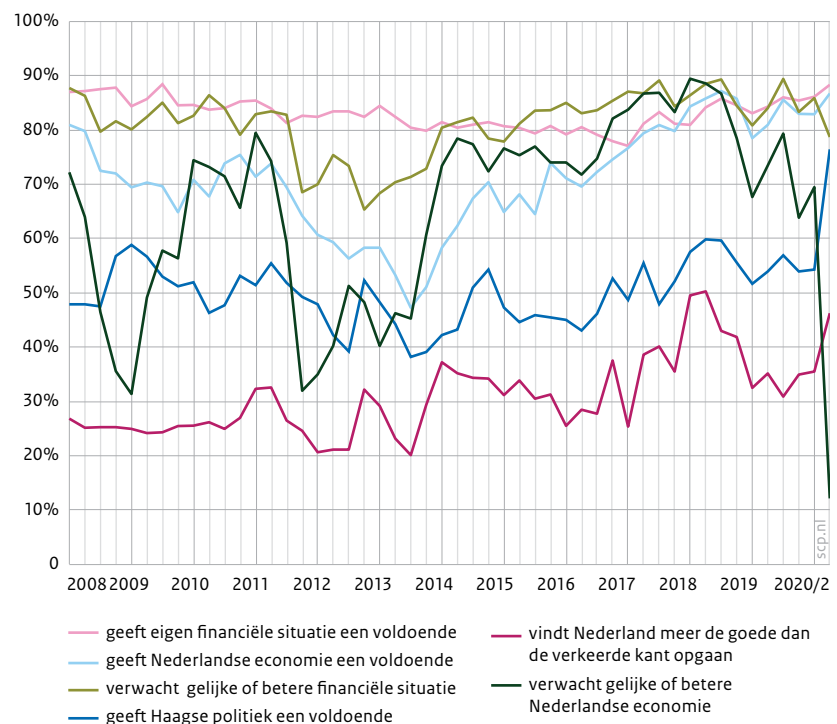
de maatschappij. Men wijst erop dat er nog veel onzeker is. Dat komt doordat het virus nieuw is en met onzekerheden omgeven. Het is onduidelijk wanneer er een vaccin is en wat en hoe groot de gevolgen voor economie en samenleving zullen zijn. Lichtpuntjes zijn er ook: men is positief over de saamhorigheid.

→ p. 12

Veel negatiever over de economie en positiever over de samenleving

De tevredenheid over de eigen financiële situatie en over de Nederlandse economie zijn in april groter dan in januari, maar de verwachtingen voor de economie zijn dramatisch verslechterd. 85% verwacht verslechtering (in januari was dat 29%). Voor zichzelf verwacht 21% financieel een verslechtering (was 14%) en 17% een verbetering, maar de meerderheid (63%) verwacht geen verandering. Tegenover het economisch pessimisme staat meer maatschappelijk optimisme. 47% vindt het met Nederland meer de goede dan de verkeerde kant opgaan (vorig kwartaal was dat 36%).

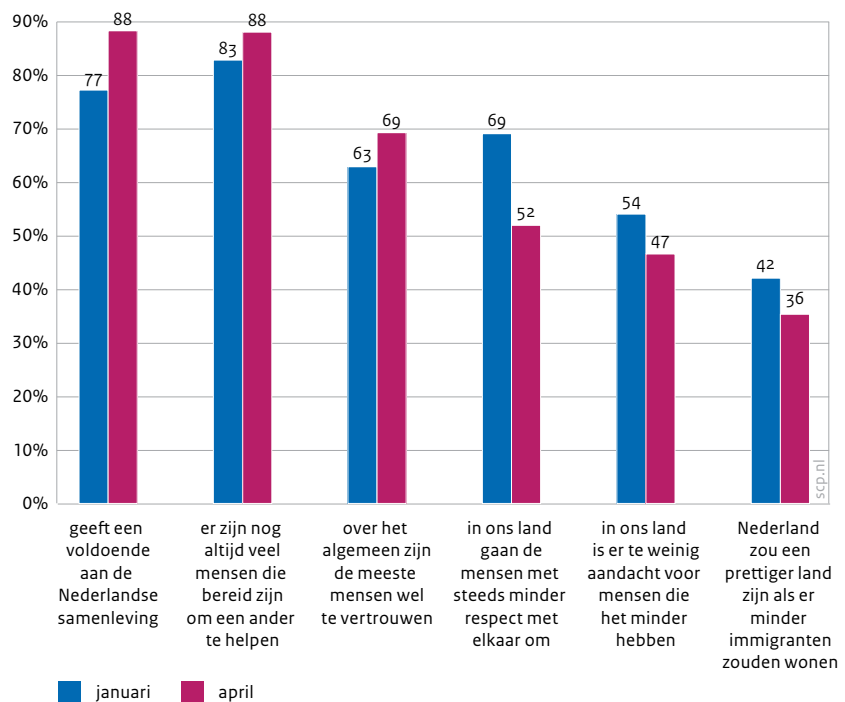
→ p. 29-31

Meer waardering voor het samenleven en vertrouwen in de medemens

Maatschappelijk optimisme wordt vooral ontleend aan ervaringen van saamhorigheid, respect en solidariteit in de coronacrisis. Niet alleen is er meer steun voor het idee dat de meeste mensen wel te vertrouwen zijn (nu 69%, vorig kwartaal 63%), men is ook minder somber over een gebrek aan wederzijds respect, aandacht voor wie het minder heeft en immigratie. Dit kwartaal noteert men ook minder 'grootste problemen' en juist meer sterke punten van Nederland.

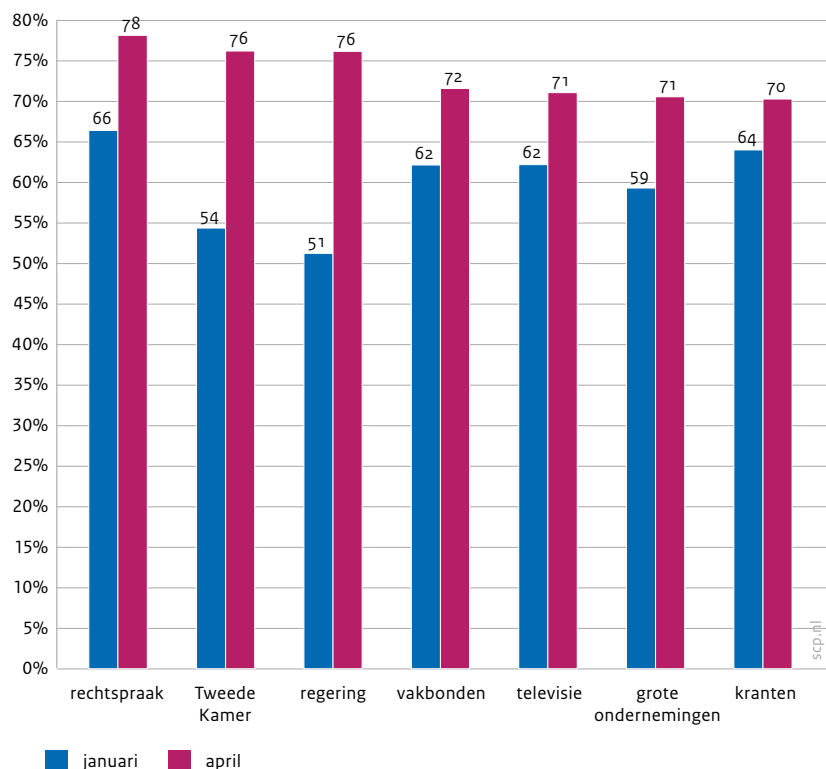
→ p. 38-39

Sterke stijging van politiek vertrouwen

Het vertrouwen in maatschappelijke en politieke instituties is toegenomen. Het vertrouwen in zeven instituties ligt op het hoogste niveau in vijftig kwartalen. Het vertrouwen in de regering is het sterkst gestegen (76% geeft de regering een voldoende) en houdt in mei in ieder geval nog stand. Bij de betere cijfers wordt veel verwezen naar de aanpak van de coronacrisis. De ontevredenheid over de Haagse politiek is gedaald.

→ p. 39-44

Belangrijkste bevindingen tweede kwartaal 2020

Opleidingsniveau belangrijk voor verschil in opvattingen, sekse minder belangrijk

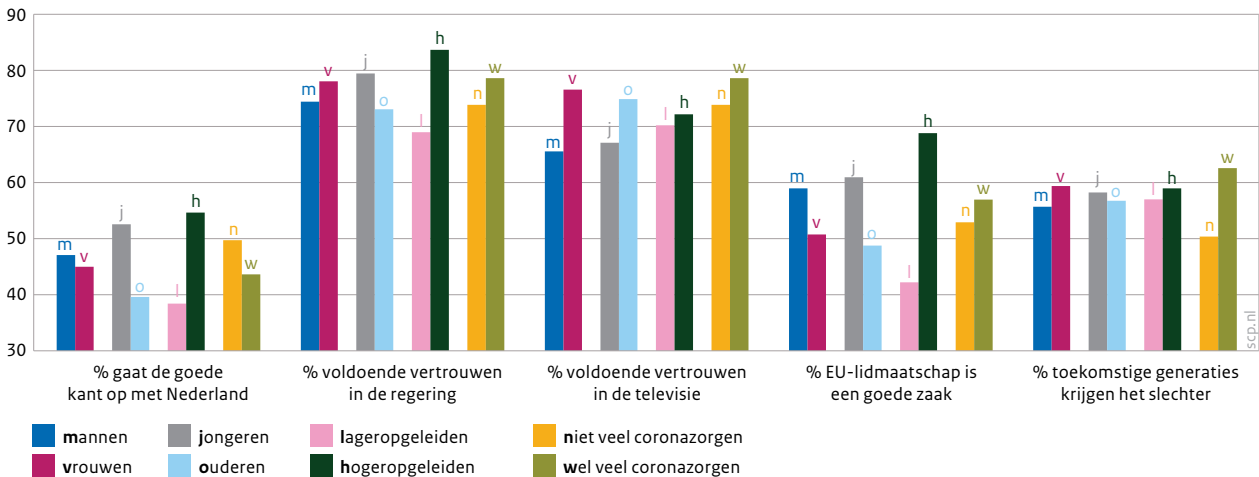
Over een breed scala van opvattingen over politiek

en samenleving is er vaak verschil van mening tussen de helft met het laagste en de helft met het hoogste niveau van algemeen vormend onderwijs. De jongste en oudste

helft van de bevolking verschillen minder van elkaar en mannen en vrouwen het minst.

→ p. 58-63

Verschillen tussen mannen en vrouwen, jongeren en ouderen, lager- en hogeropgeleiden en mensen die niet en wel veel coronazorgen hebben

Thema: Hoe kan het (nog) beter in Nederland?

Coronacrisis als waarschuwing en kans

Mensen werden in april erg in beslag genomen door de actualiteit van corona, maar de onderbreking van het normale leven gaf hun ook ruimte om na te denken over wat echt belangrijk is in het leven. De toekomst werd minder een kwestie van doorlopende verwachtingen en meer van hoop en uitdagingen. De coronacrisis werd wel gezien als wake-upcall, en crisismaatregelen en -initiatieven als bewijs dat er meer verandering mogelijk is dan gedacht. Ondanks grote zorgen leek de crisis de toekomst eerder positief dan negatief te kleuren.

→ p. 64

Nationaal welzijn als gemeenschappelijk doel

Uit discussies over vier toekomstscenario's blijkt er brede steun te zijn voor een sterkere gerichtheid op meer nationaal welzijn in plaats van meer welvaart. De rol van de overheid roept weinig discussie op. Een sterke overheid kan nodig zijn. Gerichtheid op het eigen land versus internationale gerichtheid roept veel meer controverse op.

→ p. 68

'Samen' als leidraad

Als mensen open gevraagd wordt naar hun wensen voor de toekomst van Nederland en de weg daarheen, dan is 'samen' het sleutelwoord. Bovenaan de verlanglijst staat een samenleving

met gemeenschapszin en verdraagzaamheid, waarin mensen naar elkaar omkijken en respectvol met elkaar omgaan. Dat is niet nieuw, maar anders is nu wel dat mensen in de crisis hebben gezien dat het anders kan (ze zien voorbeelden van hulpvaardigheid en eensgezindheid), en ontnemen daar de hoop aan dat mensen samen, overheid én burgers, de goede weg kunnen inslaan. Andere veelgenoemde wensen voor de toekomst zijn een beter klimaat, een herkenbaar Nederland en afwezigheid van armoede en grote verschillen.

→ p. 81

Inhoud

Belangrijkste bevindingen tweede kwartaal 2020	2
Ten geleide	6
Proloog: corona	8
1 Hoe gaat het met Nederland?	28
2 Hoe kan het (nog) beter in Nederland?	64
Epiloog: verder met corona	84
Verantwoording	88

Ten geleide

In dit 50ste kwartaalbericht van het Continu Onderzoek Burgerperspectieven (COB) onderzoeken we de publieke opinie in Nederland in het tweede kwartaal van 2020 en vergelijken die met eerder en elders. Dat doen we op basis van de kwartaalenquêtes van het COB, dit kwartaal voor de vijftigste keer bij Marktresponse (voorheen SAMR) en parallel daaraan in het LISS-panel (van Centerdata), vier online groepsinterviews (door Joeri Kabalt en Saskia Tjepkema van Kessels & Smit) en een research community (rijksbreed opgezet door onderzoeksbureau MWM2), allemaal gehouden in april. Op 20 mei hebben we nog 66 respondenten van de COB-kwartaalenquête gebeld voor meer informatie. Zie voor de gebruikte methoden van onderzoek en databestanden verder de Verantwoording achterin.

Als we deelnemers aan de onderzoeken sprekend opvoeren, doen we dat met uitsluitend personalia voor respondenten van de reguliere COB-enquête en met de toevoeging PO voor respondenten van het parallelonderzoek, GI voor deelnemers aan de groepsinterviews en RC voor deelnemers aan de research community.

De in de afgelopen jaren gebruikelijke twee hoofdstukken – een algemeen hoofdstuk 1 over hoe het gaat met Nederland en een thematisch hoofdstuk 2 – laten we dit keer voorafgaan door een substantiële proloog over de persoonlijke zorgen en publieke opinie over corona. De zorgen en meningen daarover komen in de hoofdstukken daarna natuurlijk ook nog terug. We sluiten af met een corona-epiloog voor een samenvattende reflectie op de impact van de crisis en het specifieke van de onderzoeksperiode.

De enquêtedata werden verzameld tussen 1 april en 4 mei. In deze hele periode werd het nationale en internationale nieuws totaal beheerst door corona. In de proloog wordt daarop ingegaan. In de schaduw van dit nieuws was er aandacht in de media voor onder andere de lage olieprijs, de coalitieonderhandelingen tussen het CDA en FvD in Brabant, de presidentiële voorverkiezingen in de Verenigde Staten, belastingafdracht door multinationals, stikstof, het Urgenda-vonnis en de vraag of het dit jaar lukt 25% minder CO₂ uit te stoten.

Het COB gaat door met een nieuwe meerjarige dataverzameling

Eind 2018, begin 2019 is het COB geëvalueerd door een onafhankelijke externe commissie. Het evaluatierapport en de reactie daarop van het Sociaal en Cultureel Planbureau zijn als bijlagen bij dit kwartaalbericht op de website opgenomen. Een belangrijk advies van de commissie betrof de verbetering van de steekproeven voor de enquêtes, omdat de huidige werkwijze, met steeds meer aanvullingen van het reguliere databestand met extra respondenten (zie de Verantwoording achterin) op termijn niet houdbaar is. Thans wordt een nieuwe meerjarige dataverzameling voorbereid met bevolkingsenquêtes in samenwerking met het CBS. Deze zal waarschijnlijk vanaf de tweede helft van 2021 plaatsvinden. Ter overbrugging wordt dit en volgend jaar enkele malen gebruikgemaakt van het LISS-panel van CenterData. De eerste peiling heeft gelijktijdig met de reguliere oude COB-peiling in april

plaatsgevonden (het parallelonderzoek (PO) waarnaar in deze publicatie enkele malen zal worden verwezen) en de laatste peiling zal gelijktijdig plaatsvinden met de eerste peiling van de nieuwe meerjarige reeks.

De eerstvolgende *Burgerperspectieven* verschijnt in december van dit jaar. In de tussentijd zal over de publieke opinie en stemming worden gerapporteerd in de *Sociale staat van Nederland 2020*, die in september zal verschijnen.

Kernpunten

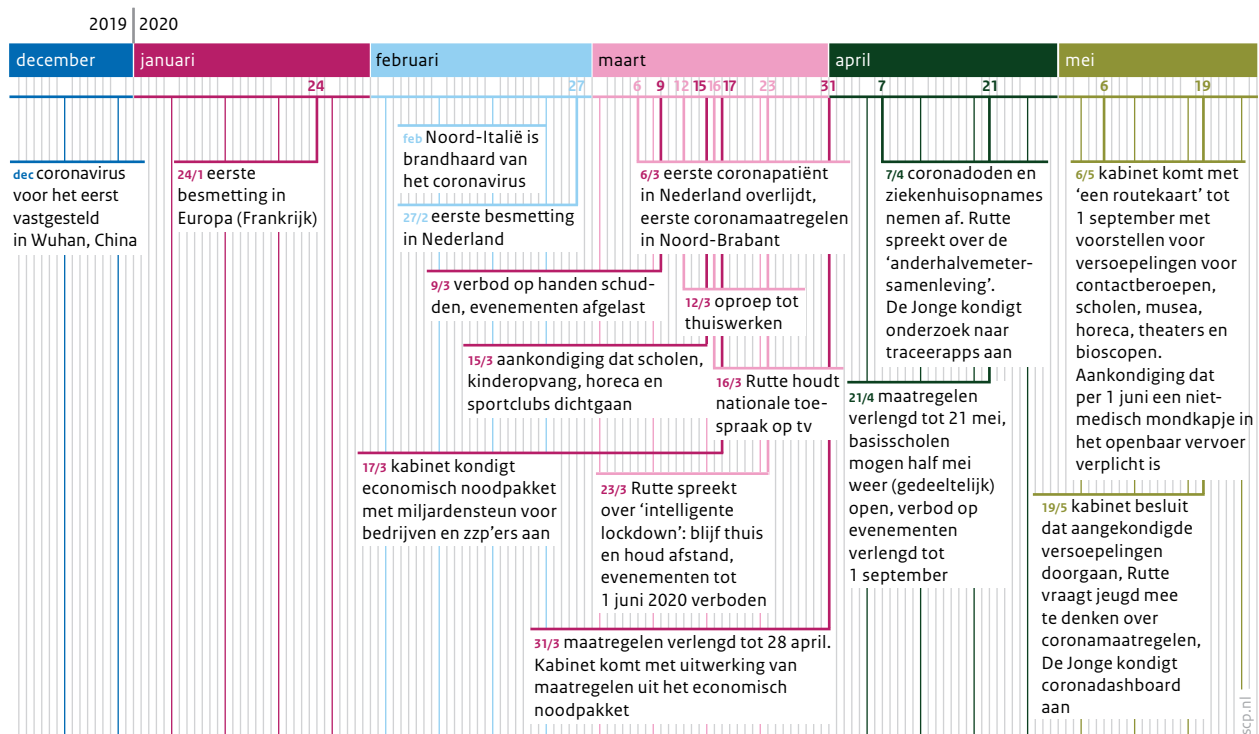
- In april 2020 stond de publieke opinie in het teken van corona. Het was met afstand het meest genoemde maatschappelijke probleem. Ruim de helft (54%) van de mensen maakt zich veel zorgen over het coronavirus, slechts 5% maakt zich helemaal geen zorgen. Ouderen en vrouwen maken zich vaker dan jongeren en mannen zorgen over de coronacrisis.
 - De zorgen over het coronavirus gaan over de gevolgen voor de volksgezondheid (o.a. de gezondheid van kwetsbare groepen), voor de economie (o.a. ondernemers en werkloosheid) en over de maatschappelijke effecten van de coronacrisis.
 - Men ziet in april ook lichtpuntjes in deze crisis: er lijkt meer saamhorigheid te zijn en mensen hopen dat dit een blijvend gevolg is. Verder vindt men het positief dat er enige vrijheid is in de 'intelligente lockdown'.
 - De stemming over de coronacrisis was in april voorzichtig positief in vergelijking met maart: men had het idee dat het de goede kant opging met 'de coronacijfers'. Maar met de tijd lijken de economische zorgen aan terrein te winnen.
 - Als we mensen tegenstellingen voorleggen over de door de regering gemaakte keuzes voor de aanpak van de coronacrisis en de opstelling van de media, geeft steeds ongeveer de helft aan het goed te vinden zoals het op dat moment gaat. Dat duidt op enige tevredenheid. Enige uitzondering is het dilemma eigen verantwoordelijkheid versus een strengere overheid, daar kiest meer dan de helft voor die laatste positie.
-

Sinds maart heeft het coronavirus Nederland stevig in zijn greep. Op donderdag 27 februari is de eerste besmetting met het nieuwe coronavirus in Nederland een feit. Een man uit het Noord-Brabantse Loon op Zand is besmet, dezelfde nacht volgt een besmetting in het Noord-Hollandse Diemen. Door de uitbraak van de infectieziekte COVID-19 (op 11 maart 2020 als pandemie erkend) ging Nederland vanaf 6 maart steeds verder op slot (zie figuur P.1 voor een tijdslijn van de belangrijkste gebeurtenissen en maatregelen).

Vanaf half maart lopen het dodental en het aantal opnames als gevolg van het coronavirus verder op en neemt de druk op ziekenhuizen toe: bijna alle ic-bedden zijn bezet. Gedurende de maand april stemmen de cijfers uit ziekenhuizen weer hoopvoller. Rutte geeft op 7 april aan dat Nederland voorzichtig op de goede weg is, maar roept op thuis te blijven en vol te houden. Hij waarschuwt de Nederlanders dat het een weg van lange adem zal zijn: Nederland moet zich voorbereiden op een 'anderhalvemetersamenleving'.

April stond in het teken van 'corona'. Het onderwerp hield heel Nederland en een groot deel van de rest van de wereld in de ban. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de publieke opinie in april 2020 voor een groot deel in het teken staat van de coronacrisis. Voordat we in hoofdstuk 1 kijken welke gevolgen die crisis heeft voor de stemming in Nederland, gaan we in deze proloog in op de zorgen en opvattingen over de coronacrisis zelf.

Figuur P.1 Tijdslijn van gebeurtenissen i.v.m. het coronavirus in Nederland

‘Corona’ domineert het nationale probleembesef

Als we mensen in april vragen om in hun eigen woorden op te schrijven wat het belangrijkste maatschappelijke probleem is, dan laat ruim een derde van de respondenten meteen de term ‘corona’ vallen. Dat corona het probleembesef domineert, zien we dan ook duidelijk terug in figuur P.2 als we kijken naar de vijftig meest genoemde woorden die mensen gebruiken op de vraag naar maatschappelijke problemen. ‘Corona’ wordt dan verreweg het meest genoemd (429 keer), zeker als we daar ook nog de woorden coronavirus (62 keer), coronacrisis (27 keer) en covid (23 keer) bij optellen (totaal: 541 keer genoemd). Dat is dus beduidend meer dan andere veelgenoemde woorden, zoals zorg/gezondheidszorg (in totaal 148 keer), economie/economisch (in totaal 148 keer) of asielzoekers/vluchtelingen (88 keer).

En ook als het woord corona zelf niet valt, hebben veel van de antwoorden op deze en andere vragen betrekking op de coronacrisis. Bij de vraag naar sterke punten van Nederland prijst men bijvoorbeeld de ‘inzet van het zorgpersoneel’ en de ‘zorghelden’. En als mensen opschrijven hoe zij vinden dat het al met al met Nederland gaat, plaatsen velen hun oordeel in het perspectief van de huidige coronacrisis (zie hoofdstuk 1). De coronacrisis is de bril waardoor veel mensen in april 2020 naar Nederland kijken.

Figuur P.2 Wordcloud van de meestgenoemde woorden als we vragen naar belangrijkste maatschappelijke problemen, bevolking van 18+, 2020/2

Bron: COB 2020/2

Tabel P.1 'In welke mate maakt u zich zorgen over COVID-19, het "coronavirus"?', bevolking van 18+, 2020/2 (in procenten)

helemaal geen zorgen	5
een beetje zorgen	39
tamelijk veel zorgen	34
heel veel zorgen	20
weet niet	1

Bron: COB 2020/2

Vrouwen en ouderen vaker bezorgd over het coronavirus

In de COB-enquête vroegen we in april in welke mate mensen zich zorgen maakten over het coronavirus. In tabel P.1 zien we dat slechts 5% zich helemaal geen zorgen maakt over het coronavirus, 39% maakt zich een beetje zorgen. Ruim de helft (54%) maakt zich (tamelijk of heel) veel zorgen over het coronavirus.

Tabel P.2 Veel zorgen over het coronavirus, bevolking van 18+, 2020/2 (in procenten)^{a, b}

allen	54	sociaal-economische categorie	
man	49	ondernemer	48
vrouw	60	loondienst en overheidsdienst	52
18-29 jaar	47	arbeidsongeschikt/werkloos/bijstand	53
30-39 jaar	52	vut/pensioen	70
40-49 jaar	39	studerend	42
50-59 jaar	54	huisvrouw/huisman/anders	58
60-69 jaar	65		
≥ 70 jaar	71		
lager opgeleid	58	ervaren gezondheid (rapportcijfers)	
middelbaar opgeleid	53	onvoldoende (0-5)	65
hoger opgeleid	53	voldoende (6-7)	60
stemintentie		goed (8-10)	48
CDA/CU	53		
GL/D66	53		
PvdA	64		
VVD	59		
PVV/FvD	44		

a Gevraagd is 'In welke mate maakt u zich zorgen over covid-19, het "coronavirus"?'. We tonen hier het aandeel tamelijk veel zorgen/heel veel zorgen.

b Vetgedrukte cijfers geven aan dat de subgroep significant afwijkt (bij $p < 0,01$) van de andere subgroepen.

Bron: COB 2020/2

Vrouwen maken zich vaker veel zorgen over het coronavirus dan mannen (tabel P.2). Mannen worden vaker in het ziekenhuis opgenomen en overlijden vaker aan corona dan vrouwen, maar de meerderheid van de covid-19-meldingen bij het RIVM betreft een vrouw.¹ Dat komt omdat op het moment van schrijven voornamelijk zorgpersoneel wordt getest en de overgrote meerderheid daarvan vrouw is, zeker in de ouderenzorg. Voor deze groep zijn de gezondheidssimpact van het coronavirus en de beperkende maatregelen dagelijks zichtbaar. Ook ervaart zorgpersoneel meer zorgen door een tekort aan beschermende middelen in de strijd tegen besmetting met het virus. Een andere mogelijke verklaring voor het verschil tussen mannen en vrouwen is meer algemeen: vrouwen nemen gemiddeld meer zorgtaken op zich, zoals het verzorgen van kinderen, het bestieren van het huishouden, maar ook het verzorgen van naasten. De vrouw is vaak de 'aangewezen piekeraar' van het huishouden en het ligt in de lijn der verwachting dat zij zich door die betrokkenheid bij anderen ook meer zorgen maakt over het coronavirus.² Britse en Canadese peilingen over corona laten dezelfde verschillen tussen mannen en vrouwen in zorgen zien.³

- 1 RIVM, *Epidemiologische situatie covid-19 in Nederland, Versie 19 mei 2020*. Den Haag: RIVM, 2020; zie www.rivm.nl/documenten/epidemiologische-situatie-covid-19-in-nederland-19-mei-2020.
- 2 Voor meer informatie over verschillen tussen mannen en vrouwen in zorgtaken, zie het Tijdsbestedingsonderzoek van het Sociaal en Cultureel Planbureau: A. Roeters, *Alle ballen in de lucht*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2018 en een notitie van ZonMw, *Man-vrouw-verschillen in tijden van corona*. Den Haag: ZonMw, 2020, te raadplegen op www.zonmw.nl/nl/actueel/nieuws/detail/item/man-vrouwverschillen-in-tijden-van-corona.
- 3 Voor de Britse meting, zie Ipsos Mori, *Gender differences in attitudes towards Coronavirus*, 2020, te raadplegen op www.ipsos.com/ipsos-mori/en-uk/6-10-women-finding-it-harder-stay-positive-day-day-due-coronavirus en voor een overzicht van de Canadese cijfers, zie Patridge, *Women's Worry Work in the covid-19 Pandemic*, 2020, te raadplegen op <https://canadianwomen.org/blog/womens-worry-work-in-the-covid-19-pandemic>.

Nederlanders vanaf 60 jaar maken zich aanzienlijk vaker veel zorgen over het coronavirus dan jongere groepen.⁴ Daarmee hangt samen dat gepensioneerden zich vaker veel zorgen maken en studenten juist minder. Naast de gesloten vraag over de hoeveelheid zorgen is ook gevraagd waarover en waarom mensen zich vooral zorgen maken. Hieronder zullen we zien dat ook de aard van de zorgen verschilt tussen mannen en vrouwen, evenals tussen ouderen en jongeren. Mensen met een als goed ervaren gezondheid maken zich minder zorgen over het coronavirus dan mensen met een als (on)voldoende ervaren gezondheid.

Bezorgd over de gezondheid, de economie en de toekomst

We vroegen mensen waarom ze zich zorgen maken over het coronavirus en waarover. De meest genoemde zorgen gaan over de volksgezondheid, de gevolgen voor de economie en de duur en de maatschappelijke gevolgen van de coronacrisis (zie tabel P.3). Deze zorgen komen ook veelvuldig aan bod in de gesprekken in de research community en de online groepsinterviews. Hieronder bespreken we ze uitgebreid.

Zorgen over de gezondheid van kwetsbare groepen

Ruim één op de vier mensen die zorgen noemen, geven aan bezorgd te zijn over de gezondheid van kwetsbare groepen. Ze noemen bijvoorbeeld hun ouders en familieleden, maar ook ouderen of andere risicogroepen in het algemeen. Vrouwen benoemen zorgen over kwetsbare groepen iets vaker dan mannen; ook noemen jongeren vaker zorgen over oudere naasten en dierbaren, dan dat oudere groepen zelf zorgen over deze groep uiten:

‘Ik ben bang dat er dierbaren wegvallen, overlijden.’
(vrouw, 18 jaar, mavo)

‘Ik maak mij zorgen om mijn ouders en grootouders. Maak mij over mezelf niet zoveel zorgen.’ (man, 24 jaar, mbo)

‘Kwetsbare groepen in de samenleving.’ (vrouw, 27 jaar, havo/vwo)

‘Ik maak me zorgen om de mensen in mijn directe omgeving die vallen onder de risicogroep.’ (vrouw, 34 jaar, mbo)

‘Ik maak mij zorgen over de gezondheid van mijn familie en hoop dat ik hieraan niemand hoeft te verliezen.’ (vrouw, 50 jaar, mavo)

Als het gaat om de eigen gezondheid, noemen ouderen dit wat vaker als bron van zorg, hoewel ook enkele jongeren bezorgd zijn over hun eigen gezondheid. Deze persoonlijke bezorgdheid wordt in ons onderzoek minder vaak genoemd dan de hierboven besproken zorgen over kwetsbare groepen en de algehele gezondheid(szorg):

‘Dat ik toch ondanks alle preventie aangestoken wordt en ik geen weerstand heb dus dat is griezelig.’ (vrouw, 61 jaar, vmbo (po))

4 Ook als we mensen vragen om in hun eigen woorden op te schrijven welke maatschappelijke problemen zij zien, zien we dit leeftijdsverschil terug. Jongeren noemen corona minder vaak als belangrijkste maatschappelijk probleem (30%) dan mensen van middelbare leeftijd (38%) en ouderen (39%).

Tabel P.3 Aard van de zorgen over het coronavirus, bevolking van 18+, 2020/2 (in aantallen en procenten)^a

onderwerp	aantal	%
<i>gezondheid</i>		
gezondheid ouderen, kwetsbare en risicogroepen, ouders, naasten	147	27
algemene volksgezondheid, druk op gezondheidszorg	90	16
eigen gezondheid	80	15
onbekendheid virus, gebrek aan vaccin	70	13
angst om virus te verspreiden	12	2
<i>economie</i>		
economische gevolgen algemeen	176	32
gevolgen voor eigen financiën en werk	8	1
<i>samenleving en politiek</i>		
de duur van maatregelen en gevolgen voor samenleving lange termijn	131	24
gedrag van anderen in de samenleving	43	8
twijfels aanpak en zorgen deskundigheid instituties	41	7
gevolgen samenleving korte termijn	29	5
eenzaamheid	13	2
vrijheid en burgerrechten	10	2
<i>overig</i>		
onduidelijk, onzekerheid	24	4
internationaal	17	3
totaal	891	162

a 'Waarover en waarom maakt u zich vooral zorgen? En waarover of waarom maakt u zich minder of helemaal geen zorgen?' We stelden deze open vraag aan een aselechte groep respondenten in het COB-onderzoek (337) en het LISS-onderzoek (285). Voor deze tabel codeerden we alleen de mensen die zorgen benoemden (322 voor COB en 227 voor LISS, 549 mensen in totaal). Die antwoorden zijn handmatig gecodeerd en weergegeven in deze tabel. We tonen in deze tabel het aantal keer dat de zorgen zijn genoemd, evenals het aandeel van de mensen die zorgen noemden. Omdat mensen meerdere zorgen op verschillende thema's konden noemen, telt het totaal op tot meer dan 100% (162%).

Bron: COB 2020/2 en LISS-COB 2020/2

'Om op een ic te komen maar vooral wat erna komt dat weet je niet en waarschijnlijk ben je er niet zo best aan toe en wat dan.'
(vrouw, 72 jaar, hbo)

'Ik behoor tot de risicogroep door leeftijd en kwalen.'
(man, 72 jaar, hbo (PO))

'Angst om ziek te worden.' (vrouw, 92 jaar, basisonderwijs (PO))

De algehele gezondheid(szorg) wordt ook vaak genoemd. Naast de vrees voor vele sterfgevallen, noemen mensen de druk op de intensievecare-afdelingen, het zorgpersoneel en het stilliggen van de overige zorg. Hier zijn geen duidelijke verschillen naar leeftijd.

'Zorgen over aantal zieken en doden, hoelang voordat het onder controle is, hoelang intelligente lockdown, hoe weten we of stoppen lockdown

echt effect heeft en niet weer een pandemie veroorzaakt.’

(vrouw, 46 jaar, wo (PO))

‘Veel zorgen over capaciteit van ic’s en het op de langere baan schuiven van alle onderzoeken naar, en behandelingen van (eventuele) aandoeningen die niet levensbedreigend zijn in ziekenhuizen. Ook dat laatste kan namelijk leiden tot een toename in gezondheidsproblemen doordat aandoeningen pas later ontdekt worden en behandelingen dus ook later gestart kunnen worden. Ik maak mij minder zorgen over het beleid, ik steun deze lockdown en denk dat de regering in samenwerking met het RIVM en andere adviseurs de juiste keuzes maakt in deze tijd.’

(vrouw, 25 jaar, wo)

‘Belasting op zorgpersoneel in ziekenhuizen, verpleeghuizen en thuiszorg.’ (man, 39 jaar, hbo (PO))

‘Zorgen voor de kwetsbare groepen, zorgverlening en de haalbaarheid voor instandhouding van de zorgcapaciteit.’ (vrouw, 39 jaar, mavo)

In de research community zeggen sommigen zich extra zorgen te maken over het zorgpersoneel en de ouderen buiten de ziekenhuizen. Juist daar zou er te weinig beschermend materiaal zijn en de kans om het virus te krijgen groot.

Uit peilingen van onderzoeksbureau Kantar tussen maart en mei blijkt dat de bezorgdheid over de gezondheid van anderen, familie en vrienden afneemt, evenals de bezorgdheid over de eigen gezondheid (aansluitend bij onze bevindingen zijn deze persoonlijke zorgen minder groot dan zorgen over de gezondheid van anderen). Deze afname in zorgen met de tijd lijkt samen te hangen met het dalende aandeel mensen dat overlijdt als gevolg van het coronavirus. In de telefoongesprekken die we een maand na het invullen van de enquête (op woensdag 20 mei) voerden, noemt men de zorgen over de gezondheid nog wel, maar blijkt ook dat de versoepeling van de maatregelen in mei nieuwe zorgen oplevert: sommige teruggebelde respondenten vrezen voor een ‘tweede golf’, mede door de ervaring dat de afstands- en hygiëne-maatregelen steeds minder in acht worden genomen. De mensen die we telefonisch spraken en zelf tot de risicogroep behoren, vinden dat er alweer te veel mag: zij vrezen weer meer kans te hebben om besmet te raken. Deze verwachting klinkt ook door in de Kantar-meting van eind mei: ruim een kwart van de Nederlanders verwacht dat door de versoepelde maatregelen het aantal besmettingen de komende maanden weer toeneemt.⁵

Zorgen over economische gevolgen

Bijna één op de drie mensen die zorgen noemen, geeft aan zich zorgen te maken over de economische gevolgen van de coronacrisis. Daarbij gaat het vooral over de economische gevolgen in algemene zin. Mensen zijn ongerust over een economische crisis en een daling van de koopkracht, mede dankzij prijsstijgingen, verhoging van de belastingen en lagere salarissen. Verder denkt men dat veel kleine ondernemingen op de fles zullen gaan en dat de werkloosheid zal stijgen, waarbij vooral zzp’ers en uitzendkrachten het moeilijk krijgen. Slechts een enkeling noemt in

5 Zie Kantar Public, *Overheid en corona. Sociale en maatschappelijke gevolgen coronavirus – Update 3, 2020*, te raadplegen op www.tns-nipo.com/getmedia/7d-2fa705-5dc1-4b57-b072-b30fd1e5008a/webinar-26-mei-presentatie.pdf. Uit vier metingen (19-22 maart, 27-30 maart, 17-20 april en 22-25 mei) blijkt een daling in bezorgdheid over de gezondheid (p. 43). Eind mei denkt 28% dat de besmettingen van het coronavirus de komende maanden weer zullen toenemen doordat de maatregelen versoepeld worden (meting 22-25 mei, p. 47).

april zijn eigen financiële situatie spontaan als bron van zorg over het coronavirus.⁶ De zorgen over de algemene economische gevolgen worden wat vaker genoemd door mannen, jongeren en hogeropgeleiden.⁷

‘De impact op de economie, slechtere kans op goede banen en een fatsoenlijk inkomen.’ (man, 22 jaar, hbo (po))

‘Ik maak me vooral zorgen om de grote gevolgen die het met zich meebrengt op economisch gebied en wat die gevolgen weer voor gevolgen opleveren voor de Nederlandse burgers. (Nog meer armoede, korten op de mensen/plekken die al te lijden hebben).’ (vrouw, 28 jaar, hbo)

‘De economische effecten. Heel veel bedrijven en zelfstandigen zullen over de kop gaan als hier niet adequaat op wordt gereageerd, met bijvoorbeeld een investeringsplan per sector.’ (man, 43 jaar, wo)

In de research community zijn de economische gevolgen van de coronacrisis eveneens een veelgenoemd punt van zorg. Bijna alle deelnemers verwachten een slechtere economie op de langere termijn. Er bestaat verschil van mening over hoe hevig een economische recessie zal zijn. Sommigen verwachten een hevige crisis. Anderen verwachten snel herstel op het moment dat er een vaccin beschikbaar komt. Ook in de telefoongesprekken die we 20 mei voerden, kregen mensen steeds meer het besef dat bij de getroffen maatregelen (en de duur van de crisis) een fikse rekening hoort, met vrees voor verhoogde belastingen en prijzen, bevroren salarissen en veel ontslagen.

Maatschappelijke effecten corona

Naast impact op en gevolgen voor de economie en gezondheid (zorg) spreken veel mensen hun zorg uit over de duur en de maatschappelijke gevolgen van de coronacrisis. Dit is een waaier aan zorgen die niet zonder meer aan één sector in de samenleving toe te schrijven is.⁸ Ook in de telefoongesprekken die we 20 mei voerden, viel op dat mensen de gezondheidsdreiging van het virus (en zorgen voor zichzelf en anderen) onderscheiden van zorgen over een breed scala aan maatschappelijke effecten, zoals de toekomstige invulling van het sociale leven, het onderwijs en de vrijetijdsbesteding. Het besef klinkt door dat de coronacrisis nog lang kan duren en men spreekt vaker over de gevolgen van de crisis voor de Nederlandse samenleving op de lange termijn.

In de enquête in april benoemt bijna een kwart deze zorgen. Mensen geven aan ongerust te zijn over de toekomst: hoe lang gaat dit nog duren, hoe gaat de ‘anderhalvemetersamenleving’ eruitzien, wat mogen we nog wel en wat niet meer en hoe kijken we naar elkaar en hoe gaan we in de toekomst met elkaar om? Ouderen en hogeropgeleiden noemen deze maatschappelijke zorgen over de duur van de crisis en inrichting van de samenleving op lange termijn vaker:

‘Ik maak me vooral zorgen over de duur van de maatregelen. Het lijkt me waarschijnlijk dat de sociale isolatie en afstandshouding nog vele maanden moeten duren om het effect tegen covid-19 te behouden (...).’ (man, 30 jaar, wo)

6 We vroegen mensen ook direct naar zorgen om hun financiële toekomst en hebben gevraagd hoe bezorgd men is over de mogelijkheid dat ze hun werk verliezen. Dat bespreken we verder in hoofdstuk 1.

7 Uit een verkennende tekstanalyse naar zorgen over en emotionele reacties op het coronavirus onder Britse respondenten blijkt de aard van zorgen voor mannen en vrouwen ook te verschillen. Zo noemen mannen vaker economische gevolgen van de coronacrisis als zorg, zie I. van der Vegt & B. Kleinber, *Women worry about family, men about the economy: Gender differences in emotional responses to covid-19*, 2020, te raadplegen op <https://arxiv.org/abs/2004.08202>.

8 Veel van deze zorgen worden ook besproken in de notitie ‘Zicht op de samenleving in coronatijd’, waarin het Sociaal en Cultureel Planbureau meerdere maatschappelijke thema’s (zoals participatie, ongelijkheid en sociale samenhang) noemt die tijdens de coronacrisis hoog op de agenda moeten staan. Zie: L. Kuiper en K. Putters, *Zicht op de samenleving in coronatijd*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2020.

‘Wat de gevolgen zijn voor de toekomst. Economisch en sociaal. Daar maak ik mij het meest zorgen over. Gaan mijn kinderen opgroeien in een samenleving waarin je geen knuffels mag geven? Geen honderden tegelijk in een school of kerk? Geen duizenden mensen samen genieten van een evenement?’ (vrouw, 41 jaar, hbo (PO))

‘Ik maak me vooral zorgen om de kwetsbare mensen in mijn omgeving. Daarnaast ben ik benieuwd wat de “corona-crisis” uiteindelijk met ons als samenleving doet. Blijven we samen sterk of wordt het (en blijft het zoals voor de “corona-crisis”) ieder voor zich (Amerikaanse taferelen).’ (vrouw, 45 jaar, wo)

‘Hoelang dit moet gaan duren. Wat we niet kunnen door de 1,5 meter. Zoals feesten en evenementen zelfs markten.’ (vrouw, 66 jaar, havo/vwo)

‘Ik maak me zorgen over wat het op de langere termijn met deze samenleving gaat doen (economisch en in de zorg, onderwijs en vrijetijdsbesteding). En persoonlijk over wat het doet met het contact met kinderen en kleinkinderen en hoe de samenleving op den duur tegen de oudere mens aan gaat kijken.’ (vrouw, 67 jaar, wo)

‘Over de “anderhalve meter samenleving” en dat dit gebracht wordt als “het nieuwe normaal”. Als dit te lang duurt maak ik me zorgen over mensen die alleen zijn en geen lichamelijke contacten meer hebben. Depressiviteit zal toenemen met alle gevolgen van dien. Mensen hebben af en toe een arm om hun heen nodig, een hand op de schouder. We leven in een abnormale sociale omgeving nu en ik hoop dat dit snel voorbij is.’ (vrouw, 44 jaar, hbo (PO))

Naast de maatschappelijke gevolgen van de maatregelen op de langere termijn benoemt een kleine groep ook de sociale gevolgen van de coronacrisis op kortere termijn, zorgen over de gevolgen voor de samenleving op het moment van de huidige maatregelen, zoals het binnen moeten blijven in onveilige kwetsbare thuissituaties, de impact op de mentale gezondheid, de veiligheid van kinderen en de eenzaamheid van ouderen:

‘Ik maak me over mijn eigen situatie weinig zorgen, maar ik ben wel bang voor hoe de samenleving hier uit gaat komen. Hoeveel familie-drama’s komen er boven, hoeveel ouderen sterven in eenzaamheid, hoeveel mensen worden nu thuis mishandeld, wat is de psychologische impact op mensen, hoeveel ziektes die in een vroeg stadium te behandelen zijn maar later niet meer worden nu gemist, zoals bijvoorbeeld kanker. Hoeveel mensen zullen direct en indirect het leven verliezen door covid-19?’ (vrouw, 27 jaar, hbo)

‘Impact op ouders. Ook impact op gezinnen, zoveel thuis zitten waarbij je moet werken, onderwijzen en je kinderen in het gareel moet houden gaat men niet lang volhouden. Er zal altijd 1 van die aandachtsgebieden sneuvelen.’ (man, 34 jaar, hbo)

‘Zorgen over gezinnen waarbij de veiligheid van de kinderen nu slecht in beeld is, ouderen die kwetsbaar zijn.’ (vrouw, 40 jaar, hbo)

Corona brengt onzekerheid met zich mee

Wat opvalt bij het lezen van al die zorgen over de coronacrisis, is dat veel mensen tussen de regels door de onzekerheid van de crisis benoemen.⁹ Zo zijn mensen onzeker over hun eigen gezondheid of die van hun naasten. De onbekendheid met dit nieuwe virus zorgt ook voor onzekerheid, omdat er veel onduidelijkheid is over hoe je besmet kan raken, hoe ernstig de ziekte is (op de lange termijn), of er plek is in het ziekenhuis en wanneer er een vaccin of medicijn zal zijn. Sommige mensen noemen die onzekerheid expliciet, bijvoorbeeld als het gaat om de onzekerheid over het virus zelf:

‘De onzekerheid van hoe het te voorkomen dat je de ziekte krijgt.’
(man, 56 jaar, mbo, (po))

‘We weten nog vrij weinig over het virus en hoe het zich ontwikkelt. Onzekerheid is lastig om plannen te maken voor de (nabije) toekomst.’
(vrouw, 51 jaar, hbo)

‘De onzekere toekomst zolang er geen medicijn is voor vaccinatie.’
(man, 77 jaar, mavo)

‘Ik maak mij zorgen over de controle over het virus en de onbekendheid. Dus dat de wereld er geen grip op heeft. En daardoor is onbekend hoe wij verder moeten leven. (...)’ (vrouw, 52 jaar, wo)

Anderen maken zich zorgen over de ontwrichtende gevolgen van die onzekerheid voor de maatschappij op de langere termijn: wat doet het met mensen? En hoe zal de samenleving eruit gaan zien?

‘Ik maak me vooral zorgen om de mentale gesteldheid van veel Nederlanders. Tot nu toe gaat het qua fysieke zorg best goed (voor zover mogelijk), maar de sociale isolatie, onzekerheid m.b.t. werk en onderwijs etc. hebben een negatief effect op de mentale gezondheid van veel mensen.’ (vrouw, 18 jaar, havo/vwo)

‘Onzekerheid op langere termijn: kan samenleving lang ontwrichten. Onduidelijkheid over coördinatie van medicijnontwikkeling (...)’
(man, 74 jaar, wo)

‘De totale onzekerheid van alles. Vrijheid van gaan en staan, geen bewegingsvrijheid, geen of aangepast werk, financieel onzeker, hoelang? Niet naar familie of vrienden kunnen. (...)’ (vrouw, 64 jaar, hbo (po))

‘De toekomst is onzeker en er worden door anderen allerlei dingen/maatregelen bedacht waar ik geen enkele invloed op heb. Dat gebrek aan controle over iets wat nog komen gaat, kleurt misschien ook wel hoe ik het gedrag van anderen – en dus Nederland – ervaar op dit moment.’ (man, 44 jaar, hbo (rc))

‘Qua economie en andere beslissingen vind ik dat we er nog steeds niet echt goed voor staan. Sommige beslissingen werden en worden genomen op basis van onzekerheden, dus echt vertrouwen heb ik er niet helemaal in.’ (vrouw, 49 jaar, hbo (rc))

9 Dit is iets dat we terugzien in zowel de open antwoorden van de enquêtes, als in de research community en de groepsinterviews.

Lichtpuntjes in de coronacrisis: we doen het samen

De coronacrisis is voor bijna iedereen een bron van zorg en onzekerheid. Toch noemen veel mensen in april naast alle problemen en zorgen ook dingen die goed gaan of hoopvol stemmen. Sommigen zien zelfs positieve neveneffecten (of zo men wil: kansen) van de coronacrisis. Sommigen gaan zelfs zover dat ze de hoop uitspreken dat de crisis een wake-upcall is of een kans:

‘Covid is een mega reset, maar daar komen ook mooie dingen uit.’
(man, 38 jaar, havo/vwo)

De coronacrisis als kans voor meer saamhorigheid en gemeenschapszin?

Het meest genoemde lichtpuntje in deze coronacrisis is de grotere saamhorigheid die mensen om zich heen zien. Zowel in de open antwoorden in de cob-enquête, als in de research community en de groepsinterviews in april zeggen de deelnemers dat ze veel saamhorigheid zien, dat mensen rekening met elkaar houden, solidair zijn en meer aandacht voor elkaar hebben:

‘Alle neuzen staan op dit moment dezelfde kant op.’ (man, 58 jaar, havo/vwo)

‘De saamhorigheid die er nu is met de hele coronacrisis geeft wel aan dat wij als Nederlanders veel socialer zijn dan we voorheen waren.’
(vrouw, 34 jaar, mavo)

‘Door de corona-crisis lijken de mensen meer voor elkaar over te hebben en ook de politiek doet echt heel goed zijn best om alles overeind te houden. Ben ik echt trots op.’ (man, 51 jaar, havo/vwo)

‘Door de coronacrisis zullen we voorlopig leven in een andere wereld. Er wordt economische achteruitgang voorspeld. Maar ik zie vooral veel saamhorigheid en bereidheid om er samen iets van te maken. In die zin vind ik dat het land de goede kant op gaat. Financieel niet, op menselijk niveau wel, en dat telt.’ (vrouw, 50 jaar, hbo)¹⁰

‘Nu met de corona is iedereen een stuk vriendelijker en behulpzamer.’
(vrouw, 44 jaar, vmbo)

In de online groepsinterviews is ‘samen’ het sleutelwoord. Als mensen een positief voorbeeld van de afgelopen tijd moeten noemen, dan noemen veel deelnemers een voorbeeld dat die saamhorigheid illustreert, zoals het gezamenlijk klappen voor zorgmedewerkers of snelle collegiale samenwerking om je aan te passen aan de nieuwe omstandigheden:

‘De scholen zijn natuurlijk gesloten. Dat werd op zondagavond duidelijk. En op maandag zijn we met het hele team bijeengekomen. We hebben meteen bekeken: wat betekent het voor ons? Voor onze kinderen? Voor de kinderen in die risicogezinnen waarvan we niet zeker weten hoe het met ze gaat. Ik had hiervoor altijd het idee dat Nederland een heel individualistisch land was waarin iedereen alleen aan zichzelf dacht.

10 Dat doet overigens denken aan de financiële en economische crisis vanaf eind 2008. Ook toen hoorden we in groeps gesprekken vaak zeggen dat de economische crisis een kans zou kunnen zijn om de nadruk te verleggen van economie naar samenleving en een mogelijkheid om meer oog voor elkaar te hebben (zie cob 2009[3]: 12).

Dit voorbeeld gaf me heel erg het idee van: we willen wel voor elkaar zorgen en we willen er wel voor elkaar zijn.’ (man, 25 jaar, hoger opgeleid (GI))

In de research community wordt de saamhorigheid en toegenomen vriendelijkheid ook vaak genoemd als positief punt in deze crisis. Als we mensen vragen welke gevolgen de coronacrisis op dit punt zal hebben, dan valt op dat mensen wel hopen dat de saamhorigheid blijft, maar dat niet iedereen ook verwacht dat dit echt het geval zal zijn.

‘Ik hoop, dat we van deze situatie een beetje gaan leren en dat we straks nog steeds om elkaar blijven geven. Aan mij zal het zeker niet liggen.’ (man, 64 jaar, hbo (RC))

‘Eerlijk gezegd verwacht ik weinig tot geen veranderingen en ben bang dat iedereen weer in het oude patroon terug zal vallen.’ (vrouw, 63 jaar, mbo (RC))

‘Ik geloof niet dat de saamhorigheid en liefde voor elkaar er beter op worden als alles weer een beetje “normaal” is. Zolang er een gemeenschappelijke vijand is en we er samen beter van worden, doen we het samen... zodra dat verdwijnt, verdwijnen ook de samenwerkingen, het respect en de saamhorigheid weer.’ (vrouw, 63 jaar, hbo (RC))

Voor het gevoel van saamhorigheid zijn uiteenlopende redenen. Een daarvan is dat we allemaal in hetzelfde schuitje zitten. Iedereen ondervindt de gevolgen van de coronacrisis en moet zich aan de maatregelen houden. Dat veel mensen dat ook doen, ziet men als uiting van de bereidheid rekening te houden met anderen:

‘Dat 90-95% van de mensen hier in Nederland gehoor heeft gegeven aan alle verzoeken. Dat het echt wel samen gedaan wordt.’ (vrouw, 50 jaar, middelbaar opgeleid (GI))

Een andere reden die genoemd wordt voor de toegenomen saamhorigheid, is de rust die is ontstaan door alle maatregelen:

‘Aan de andere kant zie ik dingen gebeuren die me positief stemmen. Er is saamhorigheid, mensen helpen en steunen elkaar. Mensen lijken tot rust te komen omdat ze thuis werken en het misschien wat rustiger aan kunnen doen. Ik merk alleen al dat mensen vriendelijker kijken en bijna iedereen me gedag zegt, dat was hiervoor niet.’ (man, 31 jaar, wo (RC))

In de research community werd de vraag al opgeworpen hoe blijvend deze saamhorigheid onder Nederlanders is. In de telefoongesprekken die we op 20 mei voerden – enkele weken na het invullen van de enquête, de research community en de groepsinterviews – blikten enkelen spontaan terug op de tijd in maart en april dat de maatregelen strenger waren: mensen waren socialer, liever, hielden afstand en rekening met elkaar. Maar een maand later is de ervaring dat het saamhorigheidsgevoel alweer tanende is, dat mensen minder rekening met

elkaar houden en dat de bereidwilligheid om elkaar te helpen afzwakt. Zeker na de aankondiging van versoepelingen lijken veel mensen weer terug te vallen in hun oude gedrag: men ervaart dat het weer meer ieder voor zich is.

De ‘intelligente lockdown’ is breed gewaardeerde aanpak

In de groepsinterviews en de research community zijn deelnemers positief over de aanpak van de regering en de keuze voor een ‘intelligente lockdown’. Men vindt het fijn dat we in Nederland meer vrijheid hebben dan in andere landen.

‘Dat wij toch nog onze vrijheden houden om naar buiten te gaan. En dat wel met z’n allen moeten nakomen natuurlijk. Dat doen we wel allemaal.’ (man, 42 jaar, lager opgeleid (G1))

‘Daar waar andere landen zeggen van: je mag dit niet, je mag dat niet, je mag zus niet; zegt Nederland: het is verstandig dat... denk er zelf over na. En dat dat in de praktijk ook gebeurt. Dat mensen zich er daadwerkelijk aan houden. Want niemand houdt van dwang.’ (man, 49 jaar, hoger opgeleid (G1))

De onderzoekers van Kessels & Smit constateren dat er in de door hen gehouden groepsinterviews ‘een breed gedeeld gevoel [is] dat de Nederlandse aanpak met de “intelligente lockdown” goed werkt, en zelfs beter werkt dan de aanpak van andere landen. Dit roept een gevoel van trots op Nederland op’.¹¹

Positieve gevolgen: meer innovatie en rust, beter voor het klimaat

Er zijn nog twee andere positieve punten die vaker terugkomen, maar door minder mensen worden genoemd: de innovatie die door deze crisis tot stand komt en de positieve gevolgen voor het klimaat. Dankzij de crisis komt er ruimte voor innovatie en creativiteit. Mensen moeten inventieve oplossingen bedenken om om te gaan met de huidige beperkingen. Sommigen hopen dat dit ook positieve effecten kan hebben waar we ook na de crisis nog baat bij hebben:

‘Ik ben zelf ook ondernemer, maar heb het gelukkig niet zo moeilijk als in de horeca bijvoorbeeld. Ik vond het heel mooi hoe zij oppakten om toch te gaan bezorgen en verder te kijken dan de normale opties.’ (vrouw, 26 jaar, lager opgeleid (G1))

Anderen verwachten of hopen dat de coronacrisis positieve gevolgen heeft voor het milieu en het klimaat. Dat veel bedrijven (tijdelijk) stilliggen, er veel minder luchtverkeer is en er minder files staan, zou positief kunnen uitwerken.

‘Wat het milieu betreft ben ik positiever omdat ik denk dat we iets geleerd hebben van deze tijd en er misschien meer mensen thuis gaan werken. Minder auto’s op de weg.’ (vrouw, 66 jaar, hbo (RC))

¹¹ Zie het rapport van Kabalt en Tjepkema in de Verantwoording achterin, p. 52.

Ook in de telefoongesprekken eind mei noemen enkele respondenten deze positieve punten. Men ziet meer kansen en mogelijkheden: een beter milieu (minder vliegen), meer creativiteit en samenwerking tussen bedrijven, en door aankomende bezuinigingen zal men vaker kritisch moeten kijken of bepaalde bedrijfstakken of functies wel noodzakelijk zijn. Iemand merkte ook als positief punt op dat zorgmedewerkers als beroepsgroep 'in het zonnetje worden gezet'. Ook noemen meerdere mensen dat het thuiswerken veel mensen prima af lijkt te gaan. Bijkomend genoemd voordeel van het thuiswerken is dat door het verminderde reizen de drukte op de weg afneemt en sommigen ervaren ook meer rust in huis: er is meer tijd voor elkaar binnen gezinnen, het leven voelt minder gejaagd en overzichtelijker.

Lastige afwegingen bij coronamaatregelen

Bij bijna alle maatschappelijke en politieke kwesties moeten er keuzes worden gemaakt of spelen er lastige afwegingen. Dat is in de coronacrisis niet anders. Al vanaf het begin van de coronacrisis is er in de media discussie over de vraag wat belangrijker is: het voorkomen van zo veel mogelijk doden en zieken als gevolg van dit virus of de economie zo goed mogelijk door laten draaien. Volksgezondheid versus economie dus, hoewel dit volgens sommigen een schijntegenstelling is.¹²

In de parallelmeting in het Liss-panel legden we de respondenten vijf van dit soort tegenstellingen voor: over eigen verantwoordelijkheid versus een strenge overheid; over gezondheid versus economie; over gezondheid versus vrijheid en over de opstelling van de media. Behalve bij de stelling over eigen verantwoordelijkheid, gaf ongeveer de helft aan het goed te vinden zoals het op dat moment ging. Dat duidt op tevredenheid met de maatregelen, de door de regering gemaakte keuzes en de opstelling van de media.¹³

Grootste groep wil strengere overheid

De eerste tegenstelling die we mensen voorlegden, was of zij vinden dat de overheid meer moet overlaten aan burgers zelf (bij cijfer 0) of dat de overheid meer dan nu moet bepalen wat wel of niet mag (bij cijfer 10). Mensen konden met een 5 aangeven dat zij de situatie zoals die op dat moment was goed vinden.

Ruim een derde (37%) geeft aan dat het goed is zoals het op dat moment is, slechts 6% wil meer overlaten aan burgers zelf (zie figuur P.3). Dat is in april 2020 in Nederland niet zo verwonderlijk, omdat Nederland met haar 'intelligente lockdown' al meer eigen verantwoordelijkheid en vrijheid kent dan de meeste andere Europese landen. Bij FvD/PVV-stemmers ligt dat aandeel wel hoger: 16% wil dat de overheid met betrekking tot het coronavirus en de gevolgen daarvan, meer overlaat aan de verantwoordelijkheid van de burgers zelf.

Ruim de helft (57%) van de mensen neigt in meer of mindere mate naar een strengere overheid. Daarbij valt het op dat een groep van 22% heel uitgesproken is en de uiterste positie (10) op de schaal kiest. Bij ouderen is dat aandeel significant hoger (28%). Daarmee hangt samen

12 Zie www.nrc.nl/nieuws/2020/04/10/lockdown-ook-economisch-verdedigbaar-voorlopig-a3996561.

13 De tevredenheid met de maatregelen in april blijkt ook uit peilingen van Kantar; op 9/10 april keurde 72% de aanpak van de regering goed, en in de periode 24-29 april was dat nog steeds 67%; zie Kantar, *COVID-19 Barometer The Netherlands Wave 4 results*, 2020 (p. 17), te raadplegen op www.tns-nipo.com/onze-specialisaties/covid-19/covid-19-barometer.

dat gepensioneerden ook vaker voor een strengere overheid zijn. Mensen in loondienst of zelfstandigen en mensen die bovenmodaal verdienen zijn hier juist minder vaak uitgesproken voorstander van. De wens voor een strengere overheid verschilt ook naar opleiding: 34% van de lageropgeleiden geeft het hoogste cijfer om aan te geven dat de overheid meer moet bepalen wat wel of niet mag, bij hogeropgeleiden is dat met 12% beduidend lager.

Dat over het algemeen mensen in april wat striktere regels niet erg zouden vinden, blijkt ook uit peilingen van bijvoorbeeld onderzoeksbureau Kantar, waaruit naar voren kwam dat een meerderheid van de mensen de maatregelen van het kabinet steunde en een aanzienlijk deel vindt dat de maatregelen nog niet ver genoeg gaan.¹⁴ Hierboven zagen we al dat de eigen verantwoordelijkheid en vrijheid enerzijds gewaardeerd worden, maar dat men zich anderzijds ook steeds meer zorgen gaat maken over de naleving ervan door anderen.

Gezondheid versus economie: bijna de helft vindt het goed zoals het gaat

Het tweede dilemma gaat over de gezondheid versus de economie.

Moet het beschermen van mensen met een kwetsbare gezondheid meer dan nu prioriteit krijgen (bij cijfer 0) of moet het beperken van negatieve economische gevolgen meer prioriteit krijgen (bij cijfer 10)? Bijna de helft (46%) kiest voor de middenpositie: het is goed zoals het nu is. Onder wie dat niet doet zijn de meningen verdeeld: 28% kiest voor het beschermen van de gezondheid van kwetsbaren en eveneens 27% kiest voor het beperken van de economische gevolgen. Er zijn geen verschillen in geslacht en opleidingsniveau. Ouderen kiezen iets minder vaak voor de middenpositie dan jongere groepen, maar zijn verdeeld over het kiezen voor het beschermen van de gezondheid (30%) of voor het beperken van de economische gevolgen (31%). Aanhangers van de VVD prioriteren minder vaak (19%) het beschermen van mensen met een kwetsbare gezondheid.

Ook in de open antwoorden van mensen in de enquête en in de online gesprekken zien we de worsteling met dit dilemma terug. Bijna iedereen vindt het belangrijk om ouderen of mensen met een kwetsbare gezondheid te beschermen, maar als de economie instort, zijn er ook mensen die dupe, zo redeneren ze:

‘Mijn gevoel is dubbel. Enerzijds blij dat het virus onder controle blijft, anderzijds steeds minder blij als ik kijk naar de gevolgen. Veel bedrijven die op instorten staan, veel die stilliggen, veel mensen zonder werk, veel mensen zonder inkomen, veel mensen opgesloten en afgesneden van familie. Is dit het allemaal waard? Ik heb mijn twijfels. Gezondheid is zeker belangrijk, maar bestaat inderdaad niet enkel uit het niet hebben van corona.’
(vrouw, 58 jaar, opleiding onbekend (RC))

Anderen nemen een duidelijke positie in en vinden dat er te veel aandacht uitgaat naar de volksgezondheid:

‘De gevolgen van Covid-19 gaan veel verder dan alleen de volksgezondheid. Door de zwaar overtrokken reactie is er nu een situatie ontstaan die

¹⁴ Volgens onderzoek van Kantar vindt half april twee derde van de Nederlanders dat de genomen maatregelen ongeveer voldoende zijn, een kwart vindt dat ze niet ver genoeg gaan. Zie Kantar, *Opinie onderzoek naar de sociale en maatschappelijke gevolgen van het coronavirus in Nederland*, 2020, p. 9; te raadplegen op www.tns-nipo.com/getmedia/17foa851-41d7-4a41-a0c4-5407d39bd85d/Rapport-opinieonderzoek-april-2020_2.pdf.

wereldwijd een economische schokreactie in gang heeft gezet. Alle plannen voor de toekomst kunnen nu in de ijskast. Dit gaat de wereldeconomie de komende jaren bepalen.’ (man, 47 jaar, hbo)

‘Corona maakt alles lam. Wanneer houden we eens op zieke oude mensen te beschermen? Ik zie echt het nut niet om opa van 87 te beschermen tegen corona. Hij ligt toch al bijna in het graf. Gun die man het laatste duwtje toch.’ (man, 45 jaar, wo)

Volksgezondheid versus vrijheid: bijna de helft vindt het goed zoals het gaat

Het derde dilemma gaat over volksgezondheid versus individuele vrijheid. Moet de overheid de volksgezondheid beter dan nu beschermen (bij cijfer 0) of individuele vrijheden beter beschermen (bij cijfer 10)? Net als bij het vorige dilemma kiest bijna de helft (46%) voor de middenpositie: het is goed zoals het nu is. Van de mensen die het liever anders zouden zien, is de groep die kiest voor bescherming van de volksgezondheid groter dan de groep die kiest voor het meer beschermen van vrijheid (34% vs. 19%). De verschillen tussen subgroepen zijn beperkt.

Helft vindt opstelling media goed zoals zij is

De vierde en vijfde tegenstelling gaan over de rol van de media. De eerste is dat media meer moeten doen om mensen bewust te maken van de risico's van de coronacrisis (bij cijfer 0) versus de positie dat media meer moeten doen om mensen gerust te stellen (bij cijfer 10). Ook hier is bijna de helft (48%) tevreden met de huidige situatie zoals ze die waarnemen. En de mensen die dat niet zijn, zijn verdeeld: 29% neigt naar de opvatting dat media mensen meer bewust moeten maken van de risico's, 24% vindt dat media meer moeten doen om mensen gerust te stellen. De groepsverschillen zijn klein.

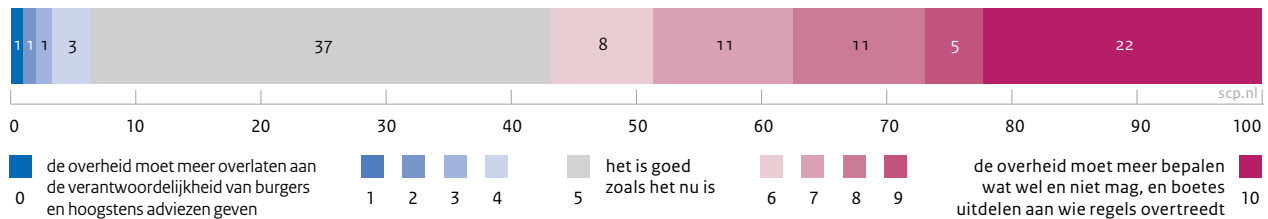
De tweede stelling over de rol van de media, is dat media het coronabeleid van de regering kritischer moeten volgen (bij cijfer 0) of dat ze het coronabeleid van de regering meer moeten uitdragen (bij cijfer 10). Media kunnen op dit punt een lastige positie hebben, omdat ze burgers enerzijds moeten informeren over wat de regering heeft besloten (en de bekendheid met maatregelen is bepalend voor de naleving ervan) en anderzijds een functie hebben bij het kritisch volgen van de regering. De helft (53%) van de mensen vindt de situatie zoals die nu is goed en is dus blijkbaar tevreden met de rol van de media in algemene zin. 26% vindt dat de media het regeringsbeleid meer zouden moeten uitdragen.

Van 22% zou het kritischer mogen, maar er zijn twee opvallende groepsverschillen. Vrouwen kiezen minder vaak voor het kritisch volgen van de regering. En er is een groot verschil tussen kiezers van de VVD enerzijds en die van oppositiepartijen PVV/FvD anderzijds. VVD-kiezers hebben geen behoefte (10%) aan het kritischer volgen van de regering (met hun partij erin), en aanhangers van oppositiepartijen PVV/FvD vinden veel vaker (40%) dan gemiddeld dat media het coronabeleid kritischer zouden moeten volgen. Zij zijn daarin veel uitgesprokener dan aanhangers van andere oppositiepartijen zoals PvdA en GroenLinks, waar iets minder dan een kwart aangeeft dat de media het coronabeleid kritischer moeten volgen.

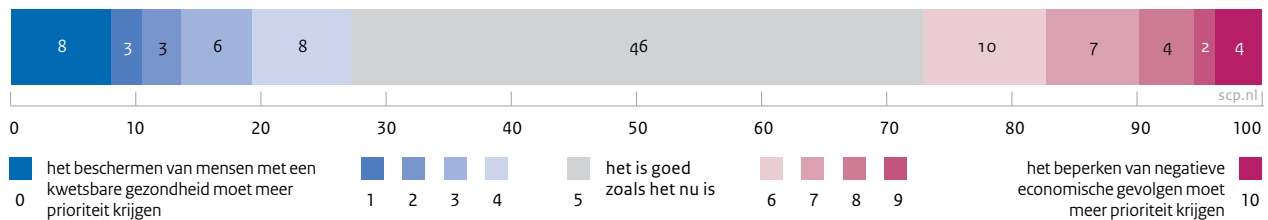
Figuur P.3 Tegenstellingen over corona, bevolking van 18+, 2020/2 (in procenten)^a

Vraagstelling: 'Mensen kunnen van mening verschillen over de beste manier om met COVID-19 (het coronavirus) en de gevolgen ervan om te gaan. Nu volgen steeds twee tegengestelde posities (bij 0 en 10) en daartussen bij cijfer (5) de huidige situatie zoals u die waarneemt. Kunt u voor deze kwestie aangeven hoe u erover denkt?'

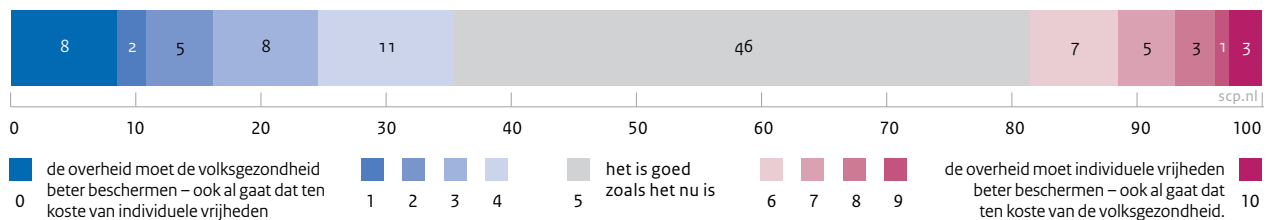
(a) Oordeel over eigen verantwoordelijkheid versus een strenge overheid

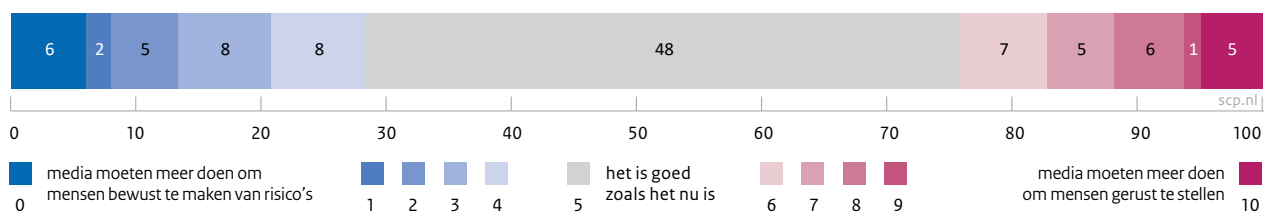
(b) Oordeel over het beschermen van mensen met een kwetsbare gezondheid versus draaiende houden van de economie

(c) Oordeel over volksgezondheid versus individuele vrijheid

(d) Oordeel over de rol van de media in het bewustmaken van risico's versus geruststelling

(e) Oordeel over de rol van de media in het kritisch volgen van de regering versus het uitdragen van regeringsbeleid

a De weergegeven percentages in de figuren zijn steeds exclusief 'weet niet'. Het aandeel mensen dat 'weet niet' noteerde, lag tussen de 3% en 5%.

Bron: COB-LISS 2020/2

Coronastemming in april voorzichtig optimistisch

In deze coronacrisis (en de tekst hierboven) domineren de zorgen over corona. Toch was de coronastemming in april over het algemeen wat optimistischer dan de maand ervoor. Na de maand maart vol met maatregelen en opeenstapelingen van slecht nieuws uit binnen- en buitenland, lijkt het erop dat mensen begin april voorzichtig wat meer hoop krijgen op een goede afloop. In de research community vroegen we op 7 april hoe mensen vinden dat het op dat moment met Nederland gaat. Gaat het meer de goede of meer de verkeerde kant op? Hoewel de vraag breder bedoeld was, lijken veel deelnemers de vraag te interpreteren als 'hoe gaat het nu met corona?'. Mensen die het de goede kant op vinden gaan, wijzen op de positieve (corona)cijfers: het aantal ic-opnames in Nederland lijkt licht af te nemen, net als het aantal doden en besmettingen.

'Voor mijn gevoel gaat het met corona de goede kant op, het lijkt langzaam onder controle te komen (...)' (man, 40 jaar, hbo (rc))

'Ik denk dat 't langzaamaan beter gaat in Nederland! Ik ben zelf woonachtig in Brabant en we hebben hier (waarschijnlijk) de grootste piek gehad! We zijn er nog lang niet en 't blijft oppassen geblazen!' (man, 63 jaar, hbo (rc))

'Ik heb aangegeven dat het iets meer de goede kant opging. Ik denk omdat ik nu de constante berichtenstroom krijg dat corona in Nederland stabiel is. Dan denk ik "oh, dat gaat de goede kant op" (...)' (vrouw, 33 jaar, hbo (rc))

Een andere redenen voor voorzichtig coronaoptimisme in april is dat er in Nederland meer vrijheid is dan in andere landen en mensen zich goed aan de maatregelen lijken te houden. Overigens is niet iedereen optimistisch over het terugdringen van de ziekte. Er zijn ook mensen die denken dat die nog niet op zijn retour is of gemakkelijk weer de kop op kan steken vanwege een tekort aan testen of beschermingsmiddelen zoals mondkapjes.

Dat mensen in april iets optimistischer zijn dan in maart, is ook te zien in opiniepeilingen van diverse onderzoeksbureaus. In januari en februari waren er nog nauwelijks zorgen over het coronavirus.¹⁵ Tegen het einde van februari, na de uitbraak in Italië en het eerste bevestigde geval in Nederland, namen die zorgen snel toe. In de meting in het opiniepanel van het televisieprogramma EenVandaag steeg het aandeel dat zich zorgen maakt over het coronavirus van 27% half februari tot 82% in de laatste week van maart; in april en mei nemen deze zorgen weer af tot 62%.¹⁶ Metingen van Kantar wijzen erop dat twee derde van de mensen zich eind april nog (veel) zorgen maakt over de situatie rondom de coronacrisis; ook dat aandeel is kleiner dan in eerdere metingen in maart.¹⁷

- 15 In het eerste kwartaalbericht van 2020 (COB 2020|1: 39) constateerden we dat in januari nog niemand zich zorgen maakte over het coronavirus, terwijl de vele besmettingen in China toen al veelvuldig in het nieuws waren. Ook onderzoek halverwege februari liet nog nauwelijks zorgen zien.
- 16 EenVandaag, *Vertrouwen in de overheid en zorgen over het coronavirus* (12 februari-26 mei), 2020, te raadplegen op <https://eenvandaag.avrotros.nl/coronacrisis/coronacrisis-in-cijfers/vertrouwen-in-de-overheid-en-zorgen-over-het-coronavirus>.
- 17 Van 18-19 maart maakte 74% zich (veel) zorgen, van 27-30 maart 77%, van 9-10 april 74% en van 24-29 april 67%; zie Kantar, *COVID-19 Barometer The Netherlands Wave 4 results*, 2020 (p. 6), te raadplegen op www.tns-nipo.com/onze-specialisaties/covid-19/covid-19-barometer.

Economische zorgen lijken aan belang te winnen, saamhorigheidsgevoel is broos

In de research community vroegen we mensen op 23 april of ze zich de afgelopen twee weken meer of minder zorgen zijn gaan maken over de coronacrisis. In de antwoorden valt op dat veel mensen hoopvoller zijn gestemd door de afname in coronabesmettingen, maar dat andere zorgen de overhand beginnen te krijgen. In de eerste plaats zeggen mensen zich meer zorgen over de economie te maken dan eerder.

‘Op dit moment ben ik iets positiever in die zin dat het virus beter controleerbaar lijkt te zijn. Aan de andere kant ben ik wat behoudender inzake de economische situatie. Ik had verwacht dat er voor een aantal bedrijfstakken eerder meer versoepeling zou kunnen plaatsvinden zolang bedrijven zich maar houden aan de 1,5-metereconomie. Aan een aantal contactberoepen zouden mondkapjes kunnen worden verstrekt, zodat bijvoorbeeld kappers, maar ook restaurants (geen kroegen) weer (deels) open zouden kunnen. Ik hoop echt dat dit eerder op de rol staat dan 20 mei. In mijn bedrijfstak (de accountancy) hebben we goed zicht op de levensvatbaarheid van ondernemingen en het is echt voorspelbaar dat een aantal ondernemingen deze crisis niet zullen overleven.’
(man, 48 jaar, hbo (rc))

In de tweede plaats is men bezorgd dat steeds minder mensen zich aan de maatregelen houden, men ziet het weer druk worden op straat, terwijl dat eind april nog zeker niet de bedoeling was.

‘Ben helaas negatiever geworden omdat ik het gevoel heb dat heel veel mensen het “zat” worden, om het maar niet over pubers te hebben. Mij viel afgelopen dagen op dat er gewoon meer mensen op uit trekken in de steden en veel te dicht langs elkaar.’ (man, 49 jaar, vwo (rc))

‘Ik ben negatiever geworden. Ik merk dat mensen steeds meer lak aan de corona-regels hebben. De onduidelijkheid en ontevredenheid stijgen. De saamhorigheid is er nog wel, maar brokkelt af en de economische problemen stijgen. Ik doe mijn uiterste best om braaf de regels te volgen, maar ik vind het wel steeds onzekerder worden.’ (vrouw, 33 jaar, hbo (rc))

In de derde plaats lijkt bij sommigen de onzekerheid over de toekomst een grotere rol te spelen: hoe lang duurt dit nog? Wanneer zijn er nu eindelijk genoeg beschermende materialen in de ouderenzorg? En: hoe ziet die ‘anderhalvemetersamenleving’ er eigenlijk uit?

Cijfers van het RIVM/GGD en Kantar wijzen eveneens op een afnemende discipline om de anderhalve meter afstand te houden en het toegenomen belang dat Nederlanders hechten aan de economie ten opzichte van de bescherming van de gezondheid.¹⁸ Ook in de telefoon-gesprekken die we 20 mei voerden, klinken deze zorgen over het gebrek aan afstand houden door, evenals de eerste werkloosheids- en economische krimp cijfers: wie betaalt straks de rekening? Wat doet dat met de kloof tussen arm en rijk? En wat betekent dat voor de toekomst van de samenleving? Het besef komt dat de crisis nog jaren kan duren. Ook de maatschappelijke gevolgen op langere termijn en de omgang met elkaar

18 Uit twee metingen van RIVM/GGD (17-24 april en 7-12 mei) (zie *Onderzoek gedragsmaatregelen en welbevinden*, te raadplegen op www.rivm.nl/onderzoek/gedrag/onderzoek-gedragsmaatregelen-en-welbevinden) blijkt dat het mensen steeds minder goed lukt om anderhalve meter afstand te houden, met name bij het boodschappen doen en buitenshuis werken. Ouderen en mensen met een kwetsbare gezondheid volgen de gedragsadviezen wat nauwkeuriger op. Ook uit metingen van Kantar blijken het draagvlak en de discipline om de anderhalvemeter-regel vol te blijven houden, af te nemen (zie *Overheid en corona. Sociale en maatschappelijke gevolgen coronavirus – Update 3* (p. 44), te raadplegen op www.tns-nipo.com/getmedia/7d-2fa705-5dc1-4b57-b072-b30fd1e5008a/webinar-26-mei-presentatie.pdf). Ook neemt het aandeel dat zegt dat de Nederlandse regering te veel de nadruk legt op de bescherming van de gezondheid van mensen en niet genoeg op de bescherming van de economie toe van 8% naar 27% (eerste meting 19-22 maart, laatste 22-25 mei).

komen ter sprake. Het gewaardeerde saamhorigheidsgevoel uit de eerste weken van de crisis lijkt broos: in mei ervaren mensen dat anderen zich weer terugtrekken en zich steeds minder aan de regels gaan houden; men ervaart dat het weer meer ieder voor zich is. De aangekondigde versoepelingen voeden bij enkelen ook de vrees voor een tweede golf, met name voor de risicogroepen: mag er misschien weer te veel, te snel? Die vrees gaat voor velen ook gepaard met onzekerheid: hoe gaat de toekomstige samenleving eruitzien?

1 Hoe gaat het met Nederland?

Kernpunten

- Over de hele linie is de stemming dit kwartaal (in april) een stuk positiever dan vorig kwartaal (in januari). Mensen vinden vaker dat het met Nederland de goede kant opgaat, ze zijn positiever over de moraal van de medemens en hun vertrouwen in alle maatschappelijke instituties is gestegen, tot het hoogste niveau in de afgelopen vijftig kwartalen.
 - Het vertrouwen in de regering vertoont in april de sterkste toename en lijkt in de tweede helft van mei nog onverminderd hoog. De aanpak van de coronacrisis is een belangrijke motivatie voor vertrouwen en tevredenheid. In het kielzog van de Haagse politiek is men ook tevredener over de Europese politiek.
 - Sterk gedaald is daarentegen het vertrouwen in de economie. De verwachtingen voor de eigen financiën zijn ook gedaald, maar veel minder. De economische en financiële tevredenheid zijn in april juist groter dan in januari. In vergelijking met anderen en elders gaat het ons blijkbaar nog goed.
 - Er worden dit kwartaal minder vaak grote problemen en vaker sterke punten van Nederland naar voren gebracht. Door de coronacrisis is 'zorg & gezondheid' verreweg de grootste categorie geworden bij de problemen en samen met 'samenleven' bij de sterke punten.
 - Evenals in vorige kwartalen ziet men over de hele linie liever meer dan minder overheidsuitgaven, maar liever niet meer belastingen. In vergelijking met vorig kwartaal wordt er onder andere minder extra geld gevraagd voor mobiliteit, veiligheid en armoedebestrijding en hoeft er minder te worden bezuinigd op cultuur en ontwikkelingssamenwerking.
 - Mensen die van plan zijn niet te gaan stemmen bij de Tweede Kamerverkiezingen voeren als belangrijkste redenen desinteresse en ontevredenheid over de politiek aan. Voor feitelijk niet gaan stemmen is desinteresse waarschijnlijk het belangrijkste.
 - De coronacrisis heeft niet geleid tot een grotere afkeer van de globalisering en ook niet tot minder vertrouwen in de toekomst.
 - Ook dit kwartaal onderscheiden lager- en hogeropgeleiden zich sterk in opvattingen over politiek en samenleving. Jongeren en ouderen verschillen iets minder en vrouwen en mannen het minst.
-

In dit hoofdstuk gaan we uitgebreid in op de veranderde stemming in Nederland van het eerste naar het tweede kwartaal, of nauwkeuriger: van januari naar april. Die toespitsing is nu vaak wel nodig, want we leven in een tijd dat de publieke opinie per week kan veranderen, wat ze eerder per jaar deed. Het is daarom onzeker of een meting in het begin van het kwartaal nog wel het hele kwartaal karakteriseert. We doen hier maar even alsof dat wel zo is en komen daarop terug in de epiloog. Na de beschrijving van de algehele stemming en het sociale en politieke vertrouwen gaan we in op wat mensen nu de grootste problemen en sterkste punten van Nederland vinden en aan welke doeleinden ze de overheid graag meer of minder geld zouden willen laten besteden. Na een intermezzo in kader 1.2 over stemmers en niet-stemmers, komt een aantal andere maatschappelijke kwesties aan bod en gaan we tot slot in op verschillen in stemming en voorkeuren tussen groepen mensen, waaronder mensen die zich wel grote zorgen over corona maken en mensen die dat niet doen.

Grote veranderingen in de stemming

Vorig kwartaal was de belangrijkste bevinding de grote stabiliteit van de stemming in ons land. Begin dit jaar leken de kwartalen van redelijke tevredenheid en gematigd positieve vooruitzichten zich rustig voort te zetten. Daar kwam in de loop van het kwartaal na de Nederlandse uitbraak van het coronavirus eind februari al verandering in, maar nu zien we in onze metingen het resultaat voor april. In vergelijking met alle veranderingen in de voorgaande 49 kwartalen van dit onderzoek zijn de veranderingen dit kwartaal enorm.

Meer tevredenheid

De grootste verandering is er bij de tevredenheid met de Haagse politiek. Het gemiddelde rapportcijfer daarvoor stijgt een volle punt, van 5,2 naar 6,2 (zie figuur 1.1), of zoals weergegeven bij de Belangrijkste bevindingen voorin: het percentage voldoende voor de Tweede Kamer stijgt van 54% naar 76% en voor de regering zelfs van 51% naar 76%. In het voetspoor daarvan gaat het gemiddelde rapportcijfer voor de Europese politiek van een 4,9 naar een 5,4. De tevredenheid met de Nederlandse samenleving verbetert eveneens substantieel met een halve punt, van 6,4 naar 6,9.

Alle zes tevredenheidsmaten in figuur 1.1 laten van januari op april een significante stijging zien,¹ dus ook die voor de eigen gezondheid (van 7,2 naar 7,4), de eigen financiële situatie (van 7,0 naar 7,2) en de economie (van 6,7 naar 6,9). Ze stijgen niet veel, maar dát er stijgingen zijn, is opmerkelijk gezien de virusdreiging en het onheilspellende financiële en economische nieuws in april. Waarschijnlijk speelt het slechte nieuws voor de tevredenheid vaak ook een positieve rol: in vergelijking met andere economieën doet de Nederlandse het goed; gezien de ontslagen van tijdelijke medewerkers en de situatie waarin veel zzp'ers verkeren, zal de meerderheid van de mensen met een vast inkomen zich gelukkig prijzen; met al het nieuws over de slachtoffers van het virus zal menig-een kleine gezondheidsgebreken meer weten te relativiseren.²

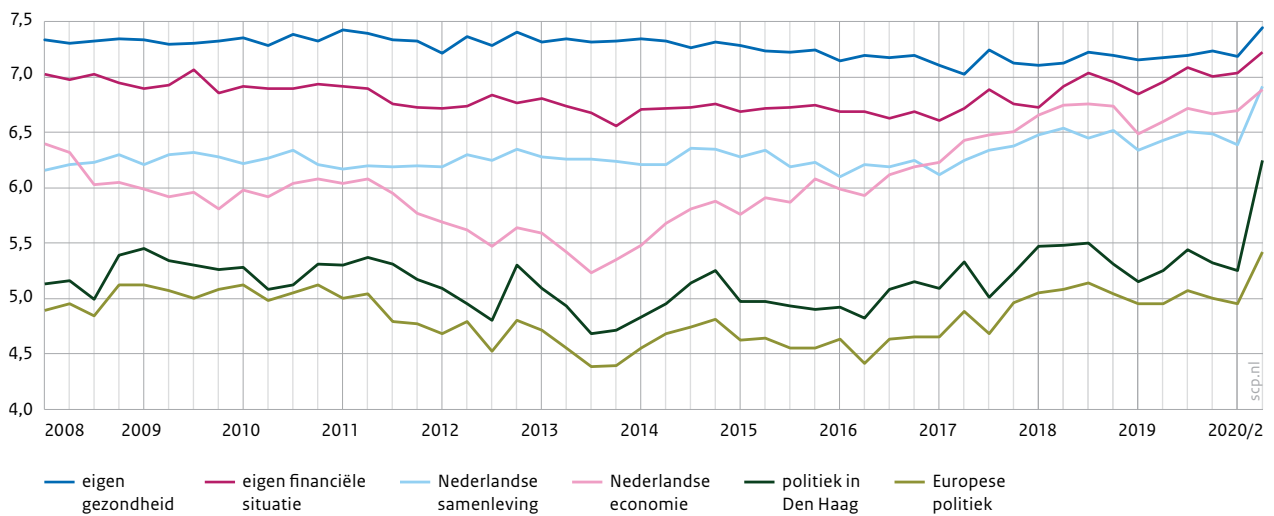
Verschuiven we de aandacht van de tevredenheid met wat is naar de verwachtingen van wat komen gaat (figuur 1.2), dan wordt het beeld aanzienlijk minder positief. We kijken in deze en volgende figuren steeds naar nettoscores. Van het percentage mensen dat het de ene kant op ziet gaan of het eens is met een stelling, trekken we het percentage mensen af dat het de andere kant op ziet gaan of het oneens is met een stelling.³

Tegengesteld aan de stijgende tevredenheid met de eigen financiële situatie en de Nederlandse economie in figuur 1.2 zien we nu een toenemend pessimisme over de ontwikkeling van beide in de komende twaalf maanden. Verwachtingen van de economie gaan van -20 (9% verbetering en 29% verslechtering in januari) naar -82 (3% verbetering en 85% verslechtering in april), de verwachtingen van de eigen financiën van 10 naar -4 (zie hieronder). Het aandeel Nederlanders dat het gevoel heeft weinig grip op de eigen toekomst te hebben, verandert niet.⁴ Dat is opmerkelijk. De coronacrisis met zijn ingrijpende en onvoorspelbare

- ¹ Om het overzichtelijk te houden zijn twee andere tevredenheidsmaten niet opgenomen: tevredenheid met de belangrijkste eigen activiteit (school, werk, enz.) en tevredenheid met het bestuur van de eigen gemeente. De eerste overlapt sterk met tevredenheid met de gezondheid en gaat van het eerste naar het tweede kwartaal van 2020 van een rapportcijfer 7,3 naar een 7,4 (niet significant). De tevredenheid met het gemeentebestuur zit altijd boven de tevredenheid met de landelijke politiek en toont daarmee vergeleken weinig fluctuaties en stijgt van 6,2 vorig kwartaal naar 6,7 nu. Zie COB 2017[4]: 38-39 voor een overzicht van alle tevredenheidsmaten. Behalve naar tevredenheid over aspecten van het eigen leven vragen we ook hoe gelukkig mensen zijn. Daar is geen verandering in. Vorig kwartaal gaf 77% van de ondervraagden aan (zeer) gelukkig te zijn, dit kwartaal 78%.
- ² Bij de financiële en economische crisis vanaf eind 2008 zagen we dat men heel lang positief bleef over de eigen financiële situatie als men niet door werkloosheid of dalende huizenprijzen of beurskoersen in de problemen kwam. In het derde kwartaal van 2010 openden we nog met 'Nog steeds weinig zorgen over de eigen portemonnee' (COB 2010[3]). Dat veranderde in het kwartaal erna, toen men zich in bredere kring zorgen ging maken over de gevolgen van beleidsmaatregelen: 'Bezuinigingen: het kwartje valt' (COB 2010[4]).
- ³ Zo kunnen we met één samenvattend cijfer volstaan om aan te geven wat per saldo de stemming of publieke opinie is en hoeft niet voortdurend te worden toegelicht in hoeverre stijgende steun voor een opvatting ten koste gaat van de tegengestelde opvatting of van een gebrek aan opvatting.
- ⁴ Er is geen significante verandering: in januari is 26% van de respondenten het eens en 45% oneens met de stelling (en 29% is neutraal of weet het niet), in april is 24% het ermee eens en 46% oneens (en is 30% neutraal of heeft geen mening).

Hoe gaat het met Nederland?

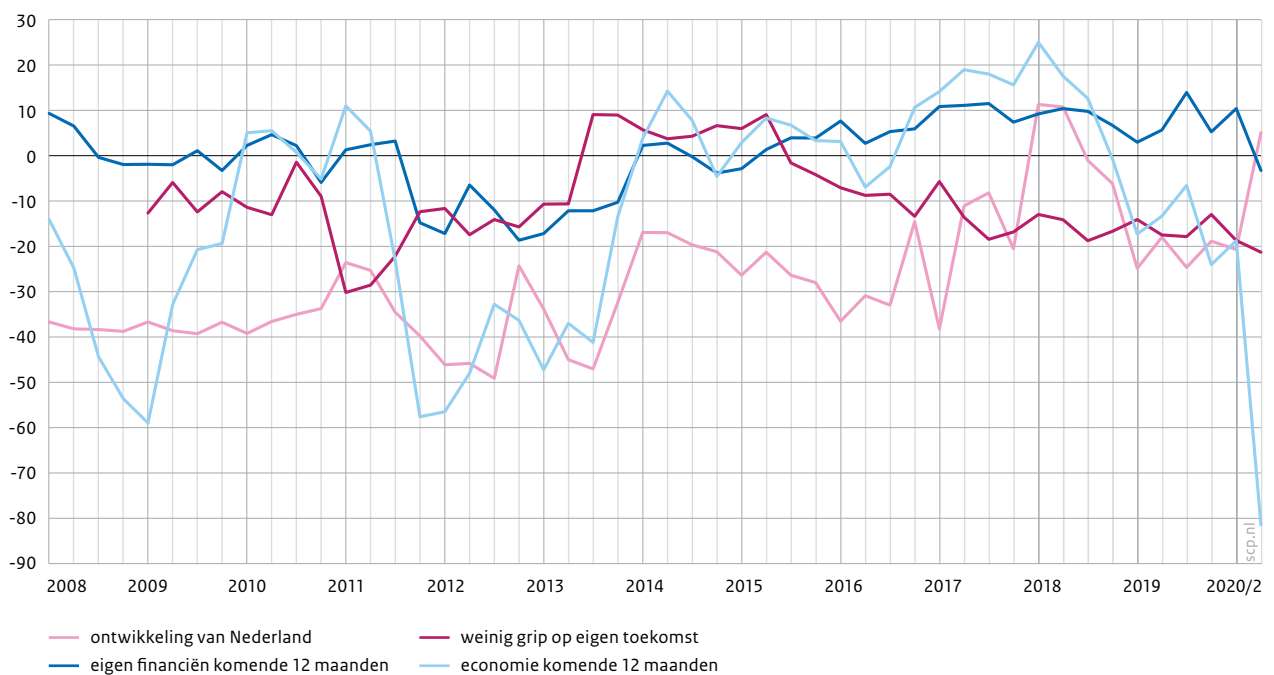
Figuur 1.1 Tevredenheid, bevolking van 18+, 2008-2020/2 (in gemiddelde rapportcijfers)^a

a 'Kunt u op een schaal van 1 tot en met 10 aangeven hoe tevreden u bent met... (1 = zeer ontevreden – 10 = zeer tevreden).'

Bron: COB 2008/1-2020/2

Figuur 1.2 Verwachtingen, bevolking van 18+, 2008-2020/2 (in procentpunten)^a

a Nettoscores: vermeld zijn de saldi van % verbetering - % verslechtering bij de verwachtingen van de eigen financiële situatie en de Nederlandse economie in de komende twaalf maanden; van % meer de goede kant op - % meer de verkeerde kant op in antwoord op de vraag hoe men het al met al met Nederland vindt gaan; en van % eens - % oneens met de stelling 'Ik heb het gevoel dat ik weinig grip heb op mijn eigen toekomst'.

Bron: COB 2008/1-2020/2

gevolgen had toch ook kunnen leiden tot een sterke toename van het idee dat men maar heel weinig onder controle heeft.

De stemming over hoe het al met al met Nederland gaat, wordt positiever. Op de gelijktijdige toename van dit maatschappelijk optimisme en de sterke toename van economisch pessimisme gaan we hieronder uitgebreid in, maar we kijken eerst naar het afgenomen vertrouwen in de eigen nabije financiële toekomst.

Zorgen over inkomen en werk door corona

De verwachting voor de eigen financiën slaat om van beperkt optimisme in het vorige kwartaal (+10: 24% verwacht verbetering, 14% verslechtering en 62% verwacht geen veranderingen) naar beperkt pessimisme dit kwartaal (-4: 17% verbetering, 21% verslechtering en 63% verwacht geen verandering). We vroegen een deel van de respondenten hun verwachting toe te lichten.

Degenen die denken dat de eigen financiële situatie zal verslechteren, zijn relatief vaak zzp'er of ondernemer.⁵ Door de coronacrisis verliezen ze werk en dus inkomen:

'Horecazaak dus gesloten i.v.m. corona.' (man, 40 jaar, mbo)

'Omdat ik met mijn man samen een winkel heb en wij nu geen inkomen hebben, en de verhuurder niet mee wil werken.' (vrouw, 54 jaar, mavo)

'Zowel mijn echtgenoot als ikzelf zijn ondernemers en vanwege de globale crisis neemt het werk af. Zodra de bedrijvigheid weer toeneemt zal het even duren voordat we weer op het vertrouwde niveau zullen zijn. Dit is een enorme zorg.' (vrouw, 44 jaar, mavo)

Maar ook mensen in loondienst verwachten soms een reductie van hun inkomen, net zoals (sommige) gepensioneerden bevreesd zijn voor kortingen op hun pensioen:

'Ik verwacht dat er een kleine compensatie gevraagd wordt door mijn werkgever.' (vrouw, 56 jaar, mbo)

'Als gepensioneerde denk ik dat de pensioenen zullen worden gekort door allerlei maatregelen die er zijn getroffen. En dat bovenop de al jarenlange "korting" omdat o.a. de inflatie niet is verrekend, dus netto minder te besteden!' (man, 71 jaar, wo)

Mensen zien daarnaast hun eventuele vermogen en reserves kleiner worden. Bijvoorbeeld omdat een 'extra inkomen' wegvalt of omdat de waarde van hun beleggingen in korte tijd sterk is gedaald, ook een gevolg uiteraard van de coronacrisis.

In de veel grotere groep die geen verandering van de eigen financiële situatie verwacht, wordt vaak verwezen naar de (vaste) baan die men heeft en die men verwacht te kunnen behouden, of naar een pensioen dat of uitkering die waarschijnlijk niet zal veranderen.

5 Deze groep springt er ook uit bij de veranderingen tussen januari en april. Het aandeel dat verslechtering verwacht gaat bij alle ondervraagden van 14% naar 21%, bij zzp'ers/ondernemers van 10% naar 41% en bij particuliere werknemers van 11% naar 18%. Dat zijn significante ($p < 0,01$) stijgingen. Niet significant zijn de stijgingen bij respondenten in overheidsdienst (van 9% naar 12%), die gepensioneerd zijn (van 20% naar 26%) of studeren (van 8% naar 16%).

‘Ik werk in de kinderopvang en mijn man is politieagent. Mijn man zal sowieso zijn baan behouden. Als het slechter gaat met de economie door corona, kan het zijn dat dat invloed heeft op de kinderopvang, maar ik verwacht niet dat dat binnen een jaar zal zijn.’ (vrouw, 38 jaar, mavo)

‘Ik heb AOW en een klein pensioen daar verandert niet veel in.’
(vrouw, 69 jaar, havo/vwo)

Voor het hebben van een vaste baan – vaak genoemd – lijkt mensen het vertrouwen te geven dat, ondanks de coronacrisis, het inkomen (grootendeels) op peil zal blijven.

De mensen die een inkomensverbetering verwachten, verwijzen naar een aanstaande promotie of naar afstuderen waarna ze kunnen gaan werken en geld verdienen. In deze groep zijn er vrijwel geen verwijzingen naar de coronacrisis.

Behalve naar de financiële verwachtingen hebben we dit kwartaal (in het parallelonderzoek in LISS) ook gevraagd hoe bezorgd men is zijn of haar baan of ander betaald werk kwijt te raken. Daarbij vroegen we aan een deel van de respondenten hier een toelichting op te geven. Van degenen met betaald werk maakt ongeveer de helft zich daar helemaal geen zorgen over;⁶ deze mensen wijzen daarvoor zowel op de inhoud van het werk als op de aard van de aanstelling als op de eigen capaciteiten en contacten.

‘Ik ben chauffeur, goede chauffeurs hebben zo ander werk en ik ben een goede chauffeur.’ (man, 58 jaar, mbo (PO))

‘Omdat ik doktersassistente ben, daar is te kort aan en ik heb een vast contract.’ (vrouw, 25 jaar, mbo (PO))

‘Ik ben gemeenteambtenaar en heb een vaste aanstelling. Daarbij verwacht ik dat juist door een eventuele recessie ik meer werk krijg.’
(vrouw, 36 jaar, hbo (PO))

Een aantal respondenten wijst er expliciet op dat ze een ‘vitaal’ beroep hebben en voelen zich door de crisis misschien soms wel zekerder van hun baan:

‘Vitaal beroep.’ (vrouw, 32 jaar, havo/vwo (PO))

‘Werk in de zorgsector. Zie daar geen ontslagen komen.’
(man, 38 jaar, mbo (PO))

De crisis heeft voor sommigen ook positieve gevolgen:

‘Bedrijf is financieel heel gezond, geen verlies van werkzaamheden. Juist extra werk.’ (vrouw, 26 jaar, hbo (PO))

6 Van de werknemers maakt 53% zich helemaal geen, 27% een klein beetje en 2% veel zorgen. Bij de zzp'ers/ondernemers maakt 30% zich helemaal geen, 36% een klein beetje en 14% veel zorgen.

Hoe gaat het met Nederland?

Anderen maken zich geen zorgen, omdat ze niet afhankelijk zijn van betaald werk:

‘Omdat ik wel een beetje geld wil bijverdienen, maar het niet van noodzaak is.’ (vrouw, 20 jaar, havo/vwo (PO))

‘Al gepensioneerd, werk voor de gezelligheid.’ (man, 67 jaar, hbo (PO))

Ongeveer de helft van de werkenden maakt zich op dit moment wel degelijk (enigszins of veel) zorgen de werkbetrekking te verliezen. Wat voor redenen geven zij hiervoor? Allereerst valt op dat in ongeveer de helft van deze toelichtingen expliciet naar de coronacrisis wordt verwezen. Corona is op dit moment veruit de belangrijkste reden voor Nederlanders om zich zorgen te maken over hun baan of opdrachten:

‘Door corona weinig klanten.’ (vrouw, 41 jaar, vmbo (PO))

‘Ik werk bij een groot evenementenbureau. Als de evenementen na de zomer doorgaan, gaat het net goed. Als het niet goed gaat en er zijn geen (internationale) evenementen, dan is er kans dat er mensen moeten vertrekken.’ (vrouw, 58 jaar, mbo (PO))

‘Vanwege de coronacrisis is veel stil te komen staan. Ik maak mij zorgen of ik in het komende jaar genoeg opdrachtgevers ga vinden.’ (vrouw, 26 jaar, hbo (PO))

Naast de vele coronagerelateerde zorgen, zijn er ook dit kwartaal zorgen die inherent zijn aan de baan of het type betrekking, of gerelateerd zijn aan de persoonlijke situatie:

‘Geen diploma.’ (vrouw, 52 jaar, vmbo (PO))

‘Omdat ik ook ziek ben, en val dus in de categorie dat men eerder voor een gezond persoon zal kiezen.’ (vrouw, 55 jaar, mbo (PO))

‘In mijn werk is er altijd enige mate van onzekerheid. Dat is door de crisis niet veranderd.’ (man, 57 jaar, hbo (PO))

Maatschappelijk optimisme en economisch pessimisme

Sinds de start van onze metingen begin 2008 was er niet eerder zo’n sterke verslechtering van de economische verwachtingen. De toename van het maatschappelijk optimisme (het saldo van de opvattingen hoe het al met al met Nederland gaat) was het afgelopen kwartaal ook groot en slechts eenmaal eerder groter.⁷ In figuur 1.3 brengen we de gelijktijdige stijging van economisch pessimisme en maatschappelijk optimisme gedetailleerder in kaart.

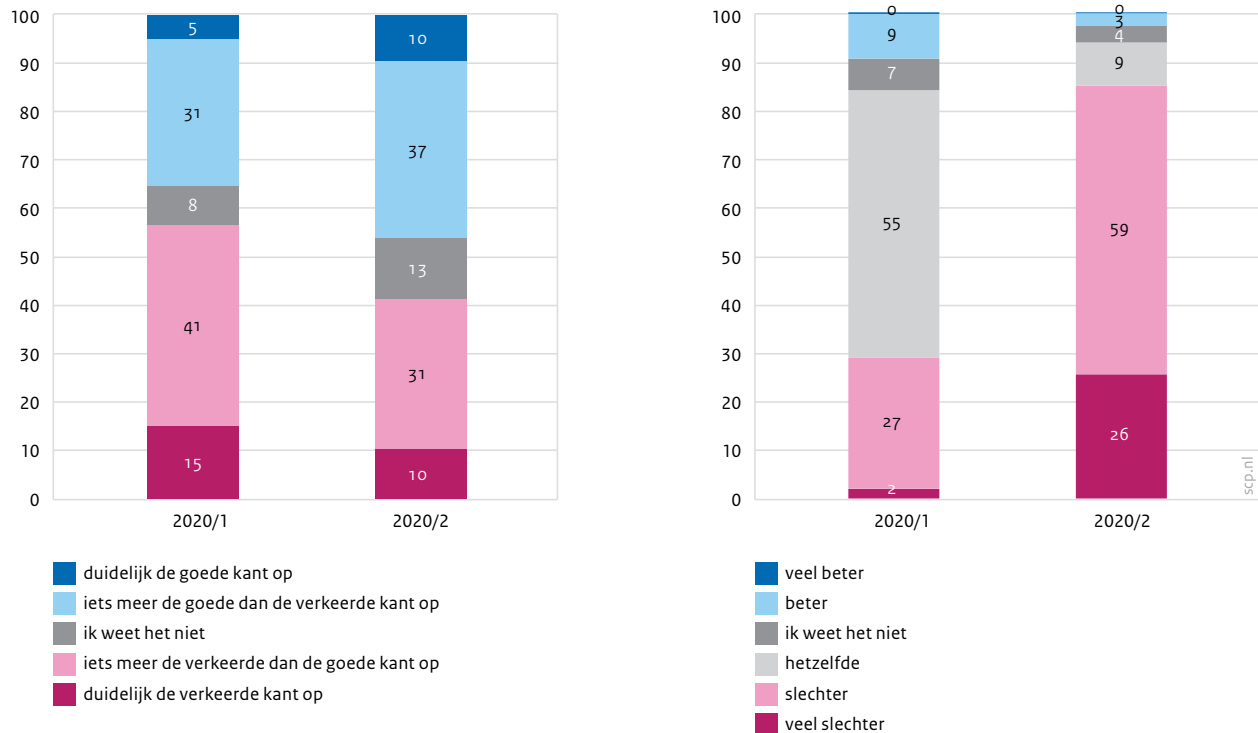
Beter dan elders met corona als gemeenschappelijke uitdaging

Ook bij de toelichtingen waarom het de goede of de verkeerde kant opgaat met Nederland overheersen dit kwartaal verwijzingen naar de coronacrisis. In de proloog hebben we hier al uitgebreid verslag van gedaan. We vatten die bevindingen hier kort samen om het effect van de coronacrisis op de algehele stemming te laten zien.

7 De daling voor economische verwachtingen (% verbetering - % verslechterring) is dit kwartaal -63 procentpunten, de grootste eerdere daling was -35 (van het derde op vierde kwartaal in 2011). De stijging van het maatschappelijk optimisme (% gaat meer goede kant op - % gaat meer verkeerde kant op) bedraagt +26 procentpunten. Die wordt overtroffen door de stijging van eind 2017 naar begin 2018 (+32) en geëvenaard door de stijgingen van het derde naar het vierde kwartaal van 2012 (+25) en van het eerste naar het tweede kwartaal van 2017 (+27).

Hoe gaat het met Nederland?

Figuur 1.3 Hoe het gaat met Nederland (links) en verwachtingen voor de Nederlandse economie (rechts), bevolking van 18+, 2020/1-2 (in procenten)

Bron: COB 2020/1-2

In de periode waarin onze enquête werd ingevuld (1 april tot 4 mei) overheerste in de toelichtingen allereerst het gevoel dat corona weliswaar een grote uitdaging is voor Nederland, maar dat verwacht mag worden dat Nederland deze uitdaging aankan. Omdat de coronacrisis een wereldwijde crisis is en er veel nieuws is over heel ernstige situaties elders in Europa en de wereld, zal men de vraag hoe het met Nederland gaat dan ook, bewust of onbewust, meer landenvergelijkend beantwoorden. Dan zal men gezien het vaak nog slechtere coronanieuws over het buitenland eerder positief zijn over het binnenland. Dat geldt niet alleen voor de directe gezondheidsgevolgen van corona, maar ook voor de al zichtbare en verwachte gevolgen voor werk en inkomen. In eerder onderzoek zagen we ook dat mensen positiever zijn over het huidige Nederland als ze dat vergelijken met elders dan wanneer ze het vergelijken met vroeger. Dat zien we in een aantal toelichtingen terug en is mogelijk ook een verklaring waarom men het dit kwartaal vaker dan vorig kwartaal de goede kant op vindt gaan:

‘Er zijn altijd dingen die beter kunnen, maar als je nu de coronacrisis ziet in de hele wereld, dan denk ik dat we blij mogen zijn dat we in Nederland wonen, want er zijn heel veel andere landen waar het een stuk slechter geregeld is met de gezondheidszorg, de persvrijheid en vrijheid van meningsuiting etc.’ (vrouw, 48 jaar, hbo)

‘We zijn een welvarend land met een welvarende economie, die mijns inziens de covid-19 crisis samen doorkomt. Het doet goed te zien dat Nederland reserves heeft opgebouwd en met zekere mate met de hand op de knip heeft geregeerd om tijden van recessie zoals in 2008 te kunnen opvangen.’ (man, 24 jaar, hbo)

Zoals al uitgebreid geïllustreerd in de proloog, zien we in de toelichtingen op de mening waarom het de goede kant opgaat met Nederland een positieve waardering van de omgang met de coronadreiging door de samenleving en de politiek. Dat komt niet alleen naar voren uit de antwoorden op de vraag welke kant het opgaat in Nederland in de cov-enquête, maar ook in de reacties op die vraag in de research community.⁸

Zorgen die blijven

Ook al verkeert Nederland in een crisis, veel mensen zijn tevreden met de aanpak en de vorderingen die de afgelopen weken zijn gemaakt. Echter, degenen die het duidelijk de verkeerde kant vinden opgaan met Nederland verwijzen niet of nauwelijks naar de coronacrisis en noemen de voor hen typische zorgen die we al jaren in deze kwartaalberichten rapporteren en waarop we hieronder wat nader zullen ingaan.

Wat valt dit kwartaal verder op in de toelichtingen waarom het de goede of de verkeerde kant opgaat met Nederland? Niet heel veel. De thema's in de toelichtingen die de afgelopen jaren in de kwartaalberichten regelmatig zijn gerapporteerd, zien we ook dit kwartaal weer terug, maar minder prominent omdat corona bijna alles wegdrukt. Dat laatste is vooral het geval met 'de economie' en ook met een goede reden: men verwacht dat de economie een (enorme) dreun gaat krijgen. Dit terwijl het volgens sommigen net zo goed ging met de economie. Met andere woorden, waar 'de economie' vóór corona een van de belangrijkste redenen was waarom het met Nederland de goede kant opging, wordt dit kwartaal een dreigende recessie juist vaak als reden genoemd waarom het de verkeerde kant opgaat.

‘Alles zit op slot, daarna is het maar afwachten of het goed gaat met de economie.’ (vrouw, 73 jaar, vmbo)

‘De economie gaat helemaal stuk. Mensen in de ww.’ (vrouw, 66 jaar, mbo)

Als men al op een positieve manier naar de economie verwijst, en zelfs dit kwartaal gebeurt dit nog een enkele keer, dan is het doorgaans in de trant van 'de economie was goed voor de coronacrisis'. Verder zien we, als we de coronacrisis dus even laten voor wat die is, vooral bij de toelichtingen waarom het (duidelijk) de verkeerde kant opgaat met Nederland de bekende onderwerpen weer langskomen. We noemen hier de belangrijkste kort, waaronder allereerst zorgen over migratie en integratie:

‘Iedere week komen er honderden tot duizenden migranten ons land binnen. Zij eisen een uitkering, zorg en onderdak. De kans dat zij daad-

8 Zie Verheijen en Klerkx (vermeld in de Verantwoording achterin), p. 8-11, 25. In de research community werd de vraag op 7 april en op 23 april gesteld. 76 deelnemers vulden de vraag twee keer in. Ze vormen geen representatieve steekproef, maar het is niettemin vermeldenswaard dat de stemming tussen begin en eind april niet veranderde, met respectievelijk 40% en 38% meer de verkeerde kant op en 49% en 50% meer de goede kant op. Van de 76 deelnemers oordeelden er 43 aan het eind van de maand hetzelfde als aan het begin, 10 werden positiever en 11 negatiever; 12 gingen van weet niet naar een oordeel, of andersom.

Hoe gaat het met Nederland?

werkelijk iets gaan bijdragen aan onze samenleving is klein. Hun cultuur lijkt niet op de onze, hun opleiding is niet compatible met onze arbeidsmarkt. Hoe kan dit niet verkeerd aflopen?’ (vrouw, 37 jaar, havo/vwo)

‘Ik woon in Bergen op Zoom en voor mijn gevoel bestaat half Bergen op Zoom uit slecht geïntegreerde immigranten. Deze problematiek wordt alleen maar groter en ik voel me soms “op visite” in eigen land.’

(vrouw, 34 jaar, wo)

Ook baart het (groeierende) verschil tussen arm en rijk mensen zorgen. Daarbij wordt ook dit kwartaal weer door een paar respondenten verwezen naar de voedselbanken:

‘Verskil arm/rijk wordt groter, denk aan de voedselbanken.’ (man, 58 jaar, mbo)

‘Verskil tussen arm en rijk wordt steeds groter.’ (vrouw, 48 jaar, hbo)

Niet alleen het verschil tussen arm en rijk, maar ook andere (politieke) verschillen en scheidslijnen in de samenleving en onvoldoende bereidheid om daarbij compromissen te sluiten zijn een bron van zorg en reden waarom men het al met al de verkeerde kant vindt opgaan. Tegenstellingen verharderen, de polarisatie neemt toe en onderlinge tolerantie en respect worden minder:

‘De tegenstellingen worden steeds groter. Iedereen denkt dat zijn/haar standpunt het enige goeie is. Geen gesprek meer. Zwart of wit. Voor of tegen. Ja of nee. Geen nuance meer.’ (man, 57 jaar, mavo)

‘Ik vind dat de polarisatie toeneemt en mensen zich steeds meer verharden. Discussies worden heftiger, tegenstellingen groter. Tegenstelde meningen, bijvoorbeeld over onderwijs, milieu, stikstof.’ (vrouw, 42 jaar, havo/vwo)

Sommigen vragen zich af of de Tweede Kamer en de regering wel voldoende aan het Nederlandse belang denken en niet te veel hun oren laten hangen naar wat andere landen, internationale instanties en de EU graag zouden willen dat Nederland doet:

‘Nederland moet meer geld investeren in Nederland, armoede bestrijden in eigen land, huisvestingsprobleem aanpakken. Meer geld in zorgpersoneel steken, meer geld in de zorg investeren. Grenzen dichthouden tot alles is opgelost in eigen land. Niet door ieder ander land aardig gevonden willen worden door te schenken. Eerst Nederland zelf!’ (vrouw, 50 jaar, mbo)

‘(...) en een regering die meer van zichzelf en Brussel houdt dan van de Nederlandse bevolking.’ (man, 53 jaar, mbo)

Milieu en klimaat worden in de toelichtingen ook af en toe genoemd als reden waarom het de verkeerde kant opgaat, waarbij, zoals eerder opgemerkt, sommigen vinden dat hier te weinig aandacht aan wordt besteed, terwijl anderen juist van mening zijn dat er te veel aandacht aan wordt besteed:

‘Milieu, hoe wordt het door je strot geduwd. Met name de vergroening van de huizen, 100 km op de snelwegen.’ (vrouw, 50 jaar, mbo)

‘Zoals ik al eerder heb aangegeven denk ik dat we veel meer op het klimaat zouden moeten letten, er zou veel meer groene stroom in Nederland moeten komen niet alleen op papier.’
(man, 19 jaar, mbo)

Daarnaast zijn er natuurlijk ook allerlei andere zaken die maar door een paar mensen naar voren worden gebracht om uit te leggen waarom ze het de goede of verkeerde kant op vinden gaan met het land. Zo zijn er dit kwartaal drie respondenten bezorgd over gezondheidsrisico's van het uitrollen van het 5G-netwerk, terwijl een andere respondent zich juist zorgen maakt over 'complottheorieën en gekkies die nu masten in brand steken'.

Binnenkort vast armer, maar voorlopig vooral warmer

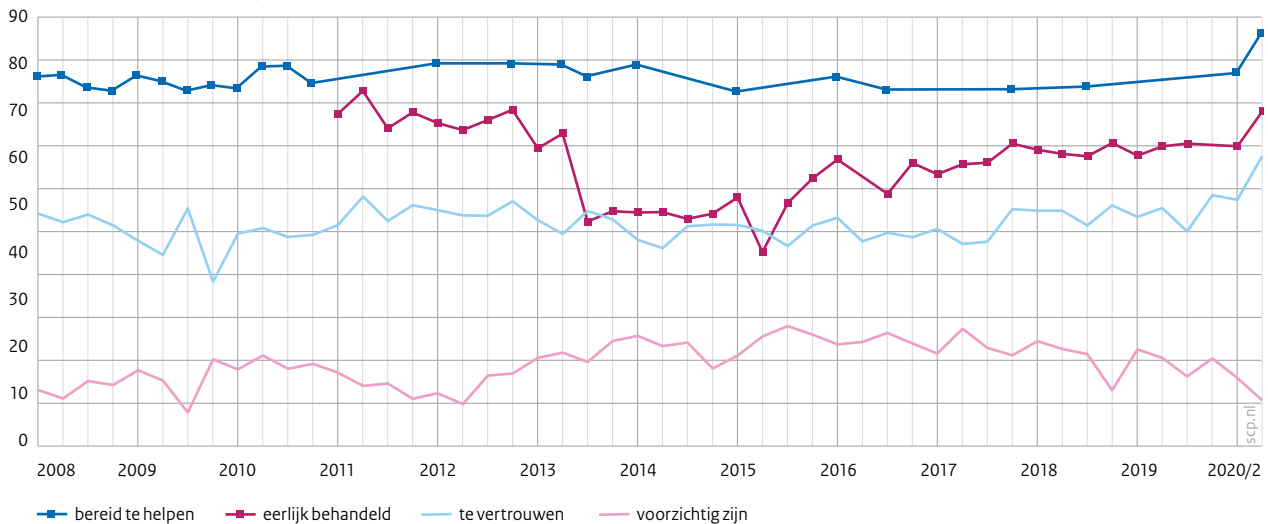
Samenvattend zien we ook in onze toelichtingsvraag waarom het de goede of de verkeerde kant opgaat, dat dit kwartaal de coronacrisis allesoverheersend aanwezig is. Dat is alleszins begrijpelijk: gezien de berichtgeving zijn de economische gevolgen van de coronacrisis een belangrijke reden voor maatschappelijk pessimisme. Opvallend is hoe radicaal 'de economie' veranderd is van hét argument voor maatschappelijk optimisme naar een reden voor pessimisme. In het eerste kwartaal van 2018, toen het maatschappelijk optimisme nog iets sterker steeg dan nu, brachten de optimisten vooral de economische voorspoed en vooruitzichten naar voren en kwamen de pessimisten met een brede waaier aan sociale, culturele en politieke misstanden en zorgelijke ontwikkelingen (COB 2018|1: 7 e.v.).⁹ Nu stemt de economie pessimistisch en vindt men het al met al toch meer de goede kant opgaan met Nederland, omdat men positieve niet-economische ervaringen zwaarder laat wegen. Men ontwaart nieuwe sterke punten en positieve (tegen)trends, waarbij vooral de grotere saamhorigheid en de kwaliteit van de politieke aanpak van de coronacrisis vaak worden genoemd.

Al met al lijken er vier samenhangende factoren te spelen die verklaren waarom Nederlanders in april door de coronacrisis maatschappelijk optimistischer zijn geworden: 1) door de crisisturbulentie is de beoordelingstermijn korter geworden (het gaat in april in Nederland weer meer de goede kant op nadat het in maart verkeerd leek te gaan); 2) omdat het een internationale crisis is, wordt Nederland meer vergeleken met andere landen dan met de goede oude tijd; 3) corona is zo groot, dat het andere zorgpunten verdringt;¹⁰ en last but not least 4) corona blijkt ook een collectieve uitdaging te zijn die veel moois aan gemeenschapszin, wederzijds respect en daadkracht teweegbrengt in de samenleving en politiek. Op dat laatste gaan we hieronder in bij verschillende soorten vertrouwen.

9 De tegenstelling tussen economische argumenten voor optimisme en sociale en culturele argumenten voor pessimisme signaleerden we vaker (COB 2017|3: 40 e.v.; 2017|4: 8 e.v.; 2018|4: 9 e.v.). In het eerste kwartaal van 2018 vroegen we optimisten en pessimisten ook eens wat ze van elkaars argumenten vonden. In het algemeen was er wel begrip voor de andere kant, al plaatsten pessimisten, al of niet op basis van eigen directe ervaring, wel kanttekeningen bij de door optimisten veronderstelde algehele economische voorspoed. Toch leidde dat nooit tot een herziening van het eigen standpunt (COB 2018|1: 12).

10 Maar niet voor iedereen. Bij de mensen die het duidelijk de verkeerde kant op vinden gaan zien we soms de oude zorgen over migratie, ongelijkheid en falende politici op dezelfde wijze geformuleerd als voor de coronacrisis, waaraan dan ook nauwelijks of niet wordt gerefereerd.

Figuur 1.4 Sociaal vertrouwen en opvattingen over sociaal gedrag, bevolking van 18+, 2008-2020/2 (in procentpunten)^a

- a Nettoscores: vermeld zijn de saldi van % eens - % oneens met de stellingen 'Er zijn nog altijd veel mensen die **bereid** zijn om een ander **te helpen**', 'In het algemeen word ik **eerlijk behandeld**', 'Over het algemeen zijn de meeste mensen wel **te vertrouwen**' en 'Je kunt niet **voorzichtig** genoeg zijn in de omgang met mensen'. Bij de twee stellingen die niet elk kwartaal zijn voorgelegd, zijn de meetpunten gemarkeerd.

Bron: COB 2008/1-2020/2

Vertrouwen: sociaal, institutioneel en politiek

We gaan achtereenvolgens in op het vertrouwen in de medemens, in maatschappelijke instituties en in de politiek en politici.

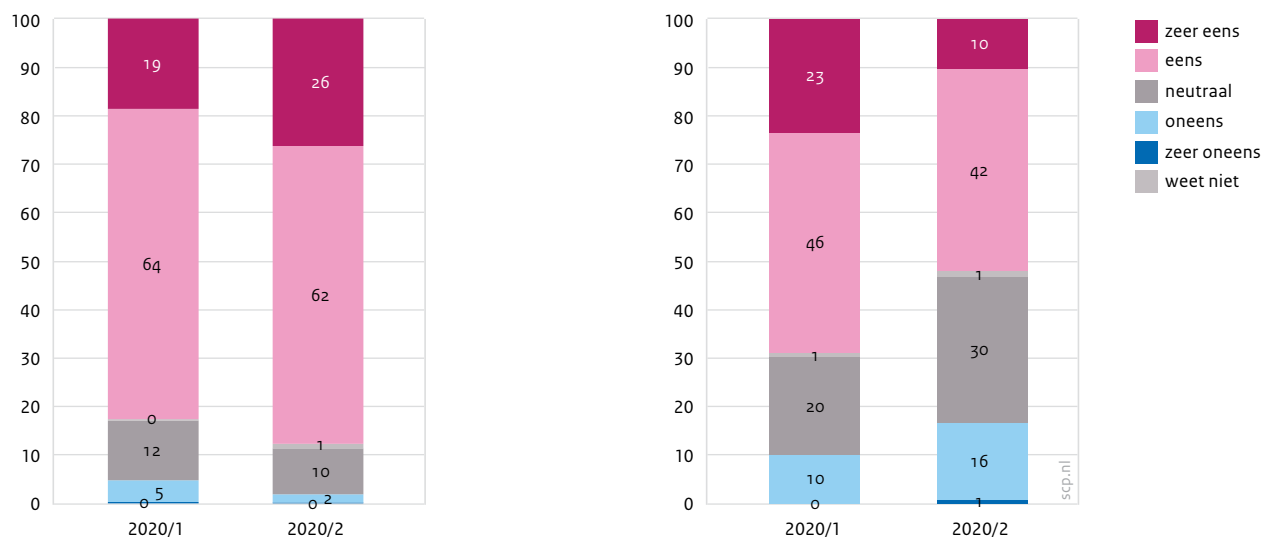
Meer sociaal vertrouwen

Figuur 1.4 toont vier metingen van vertrouwen in de goede bedoelingen van de (onbekende) medemens. Naast twee stellingen die de antwoordalternatieven zijn in de klassieke vraag naar sociaal vertrouwen – zijn de meeste mensen te vertrouwen of kun je niet voorzichtig genoeg zijn in je omgang met mensen (zie COB 2015[3: 33) – zijn dat een stelling over de hulpbereidheid en eerlijke behandeling. Ten opzichte van het vorige kwartaal stijgen de drie positief geformuleerde stellingen significant in populariteit, maar bij de negatief geformuleerde stelling dat je niet voorzichtig genoeg kunt zijn in je omgang met andere mensen, is er geen significante daling (maar wel vergeleken met eind 2019).

11 Beide stellingen zijn wel wat stereotiep geformuleerd als veelgehoorde klacht en dito relativisering. Ze krijgen wellicht daarom ook altijd een (ruime) meerderheid achter zich. In de 22 kwartalen waarin we beide stellingen voorlegden, was 82% het eens met de stelling over de nog altijd grote hulpbereidheid en 71% met de stelling over steeds maar dalend respect. Met beide stellingen was 57% het eens. Dit kwartaal geniet de eerste stelling de meeste (88%) en de tweede stelling de minste (52%) steun van alle 22 kwartalen.

De verandering in opvattingen sinds het eerste kwartaal van dit jaar over de stelling dat nog steeds veel mensen bereid zijn een ander te helpen plaatsen we in figuur 1.5 naast de verandering in opvattingen over de stelling dat in ons land mensen steeds minder respectvol met elkaar omgaan. Dat getuigt niet per se van gebrek aan sociaal vertrouwen, maar zegt wel iets over hoe het sociale klimaat wordt ervaren.¹¹ Bij de reacties op beide stellingen zien we in ieder geval dat er verbetering is. De perceptie dat veel medemensen bereid zijn te helpen loopt

Figuur 1.5 Hulpbereidheid (links)^a en gebrek aan respect (rechts)^b, bevolking van 18+, 2020/1-2 (in procenten)

- a 'Er zijn nog altijd veel mensen die bereid zijn om een ander te helpen.'
 b 'In ons land gaan de mensen met steeds minder respect met elkaar om.'

Bron: COB 2020/1-2

op van 83% naar 88% en het percentage mensen dat het oneens is met de stelling dat er steeds minder respect is, loopt op van 10% naar 17%. Deze veranderingen corresponderen met de signalering van meer gemeenschapszin en betere omgangsvormen in de eerder beschreven toelichtingen waarom het de goede kant opgaat met Nederland.

Vertrouwen in instituties stijgt tot hoogste niveau in vijftig kwartalen

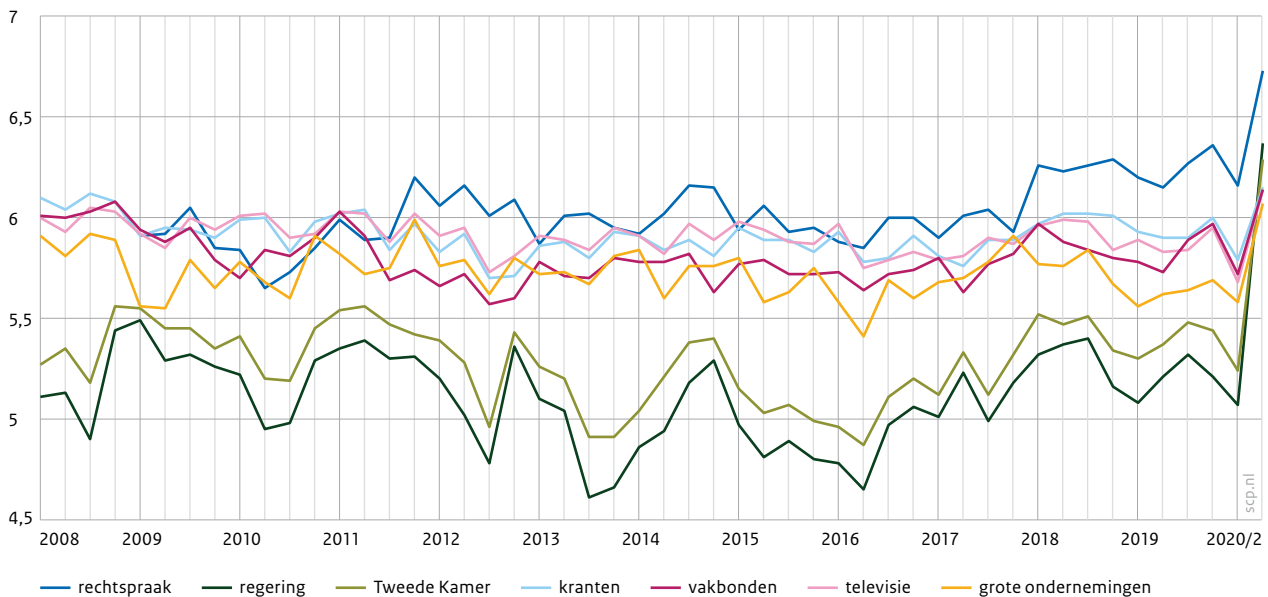
De ontwikkelingen in het vertrouwen in maatschappelijke en politieke instituties staan met gemiddelde rapportcijfers in figuur 1.6 (zie voor de verandering in percentages voldoende COB 2020/1: 17 en voorin bij de Belangrijkste bevindingen).

Alle zeven instituties vertonen dit kwartaal een sterke stijging in vertrouwen en voor elk van hen wordt het hoogste niveau in de vijftig kwartalen sinds begin 2008 bereikt. Omdat de figuur met zoveel overlappende stijgingen dichtslibt, brengen we de rapportcijfers van het vorige en huidige kwartaal in figuur 1.7 nog wat preciezer in kaart. In beide kwartalen is het vertrouwen in de rechtspraak het hoogst. De sterkste stijging vertoont het vertrouwen in de regering, gevolgd door het vertrouwen in de Tweede Kamer.

Een vertrouwensbonus voor de politiek

Waarom is het vertrouwen in de politiek zo sterk toegenomen? We beschikken niet over een panel om individuele veranderingen te kunnen duiden, maar we komen wellicht meer te weten op basis van de motiveringen van de cijfers. We hebben onze respondenten gevraagd hun vertrouwenscijfer voor de regering toe te lichten. Het leidt geen twijfel dat de coronacrisis van grote invloed is op het dit kwartaal zo sterk

Figuur 1.6 Vertrouwen in zeven instituties, bevolking van 18+, 2008-2020/2 (in gemiddelde rapportcijfers)^a

a Vermeld zijn gemiddelden op een schaal van 1 (geen enkel vertrouwen) tot 10 (alle vertrouwen) in antwoord op de vraag 'Hoeveel vertrouwen heeft u op dit moment in de volgende instellingen in Nederland?'

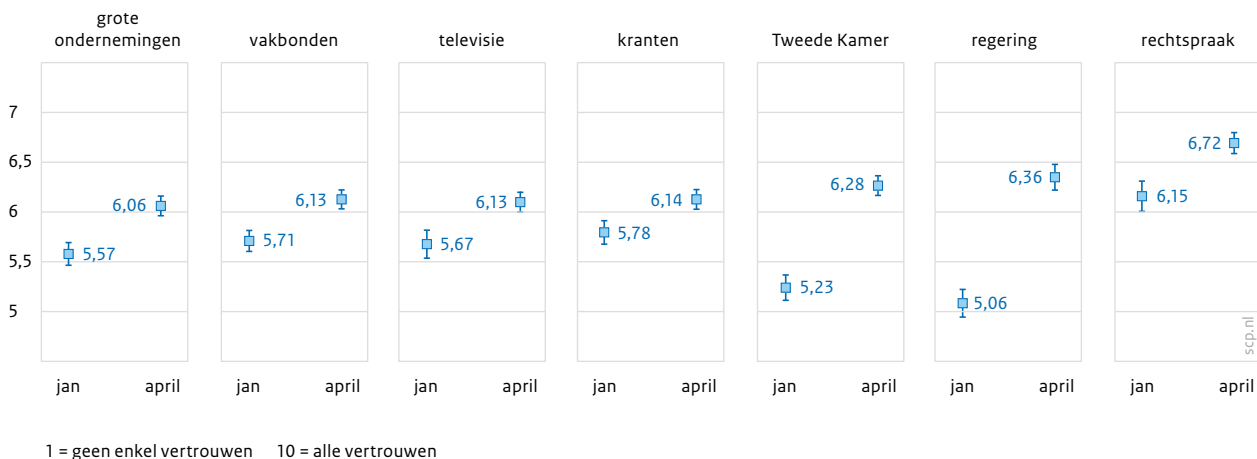
Bron: COB 2008/1-2020/2

gestegen vertrouwen. Dat zien we zelfs indirect bij degenen die toelichten waarom ze de Nederlandse regering een onvoldoende geven. Corona wordt hier, heel opvallend, niet of nauwelijks genoemd. Wel zien we, net zoals het vorige kwartaal (COB 2020|1: 18), de bekende klachten van veel politiek ongenoegen langskomen: de politiek 'luistert niet', is alleen maar met zichzelf bezig en te soft, en politici zijn 'zakkenvullers' die er alleen maar voor hun eigen belang zitten en hun beloften niet nakomen. Mochten de mensen met deze klachten ontevreden zijn geweest over hoe de regering met de coronacrisis omgaat, dan zouden ze dat in hun antwoorden vaak vermelden, maar dat is niet het geval. Sterker, men geeft een onvoldoende ondanks de aanpak van de coronacrisis, of komt, soms nog een beetje tegenstribbelend in de toelichting vanwege die aanpak, zelfs tot een voldoende. Men wil niet ontkennen dat de regering het nu wel aardig doet, maar dat zal wel tijdelijk blijven. Drie argumenten voor een 6:

'Over het algemeen disfunctioneel, maar blijkbaar kunnen ze zich nog best goed staande houden in tijden van crisis.' (man, 18 jaar, opleidingsniveau onbekend)

'Buiten corona vind ik ze te rechts. Tijdens corona doen ze het volgens mij wel redelijk goed.' (vrouw, 37 jaar, wo)

Figuur 1.7 Institutioneel vertrouwen, bevolking van 18+, 2020 (gemiddelde rapportcijfers met 95% betrouwbaarheidsinterval)

Bron: COB 2020/1-2

Soms stijgt het vertrouwen vanwege uitzonderlijke prestaties zelfs tot een 7:

‘Ik vind dat de regering best doortastend handelt in deze coronatijden. Ben geen fan van rechts, maar heb wel respect voor hoe ze het doen.’
(vrouw, 48 jaar, hbo)

‘Op dit moment zeer positief i.v.m. de aanpak van de coronacrisis, maar over het algemeen zal het 5 of 6 zijn.’ (vrouw, 72 jaar, wo)

Eenheid, daadkracht, transparantie en weer beter dan elders

Waarom is men tevreden over de aanpak van de coronacrisis? Verreweg het vaakst wordt de daadkracht van de regering genoemd. Terwijl gebrek aan daadkracht en consistent beleid normaal gesproken in ons onderzoek juist een veelgenoemde reden is voor weinig vertrouwen in de regering (COB 2014|1: 10), wordt dit kwartaal in de toelichtingen opgeschreven dat het kabinet rust en eenheid uitstraalt, doorpakt, de leiding neemt en weet wat het doet en dat kan men in een moeilijke tijd waarderen:

‘Nemen de leiding, duidelijk. Bieden hulp.’ (vrouw, 47 jaar, hbo, geeft een 7)

‘Neemt goed de leiding in de huidige situatie. Goed of slecht, ze geven wel leiding en creëren rust.’ (man, 64 jaar, hbo, geeft een 7)

‘Ik vind dat de regering het in deze situatie heel goed doet, laat zien dat we een eenheid moeten vormen.’ (vrouw, 51 jaar, mbo, geeft een 7)

Meer specifiek geven sommigen te kennen blij te zijn met de transparantie en voorlichting die gegeven wordt.

‘De aanpak van de corona-crisis gaat helder en duidelijk.’ (vrouw, 73 jaar, wo, geeft een 8)

‘Transparant, nemen vaak de juiste beslissingen. Komen op voor juiste algemene belangen.’ (man, 39 jaar, wo, geeft een 8)

Men lijkt ook hier wat vaker geneigd om Nederland te vergelijken met andere landen en dan heeft Nederland zijn zaken, vooral wat de overheidsfinanciën betreft, best goed op orde en dat geeft vertrouwen in de regering:

‘Het is een spannende tijd voor de Nederlandse (en globale) economieën. Welk land heeft zijn zaken op orde en welke landen laten zien dat het gevoerde beleid in de afgelopen jaren niet voldoet aan de Europese maatstaven.’ (man, wo, 28 jaar, geeft een 7)

‘In vergelijking met andere landen mogen we best trots zijn op onze regering.’ (man, 70 jaar, hbo, geeft een 8)

‘Er staat voorlopig genoeg geld op de rekening van ons land om overall geld in te pompen. Fijn dat we ons daar als land even geen zorgen over hoeven te maken.’ (vrouw, 37 jaar, havo/vwo, geeft een 8)

De toelichtingen laten goed zien dat de hogere cijfers voor vertrouwen in de regering dit kwartaal worden veroorzaakt door (de aanpak van) de coronacrisis. Die wordt aangevoerd als reden om positief te zijn, soms ook expliciet om positiever te zijn dan men was voor de crisis.

Tot zover de cijfers voor vertrouwen in de regering. We gaan zo nog verder in op het positieve vertrouwenseffect van de coronacrisis, maar kijken eerst wat breder naar veranderingen in de waardering van de politiek. Figuur 1.8 laat vijf houdingen tegenover de politiek zien en evenals in eerdere figuren zijn de veranderingen dit kwartaal weer bijzonder groot. In vergelijking met alle 49 voorafgaande kwartalen beleven de twee positieve stellingen over de (Haagse) politiek een hoogtepunt qua populariteit en de drie negatieve stellingen een dieptepunt.

De grootste verandering (+ 24 procentpunten) ten opzichte van het vorige kwartaal zien we bij de stelling dat de meeste politici bekwame mensen zijn. Daar is nu 43% het mee eens en 20% mee oneens (37% is neutraal of weet het niet); vorig kwartaal was er 31% instemming en 33% afwijzing. Bijna even groot (-21 procentpunten) is de daling bij de stelling dat de overheid onvoldoende doet voor ‘mensen zoals ik’. Die stelling wordt nu door 36% afgewezen (vorig kwartaal 26%) en door 27% onderschreven (vorig kwartaal 37%).

Kader 1.1 In mei eerder meer dan minder vertrouwen in de regering

Om na te gaan hoe tijdelijk de politieke vertrouwenswinst in april was, hebben we in telefoongesprekken op 20 mei 66 respondenten opnieuw gevraagd naar hun vertrouwen in de regering en de argumenten daarvoor (c.q. naar veranderingen in overwegingen als ze in de enquête een toelichting hadden gegeven). Gemiddeld ruim een maand nadat ze de enquête invulden, komen de meeste respondenten – 42 van de 66 – op hetzelfde cijfer uit en als ze veranderen eerder op een hoger (19 respondenten) dan lager (5 respondenten) cijfer. Daarbij moeten we opmerken dat sommige respondenten aangaven te betwijfelen hoe lang ze zo positief zullen blijven, bijvoorbeeld omdat in de coalitie geen partijen zitten waarop ze normaal gesproken zouden stemmen:

‘Kan wel een 7 geven maar dat is alleen maar nu, [...]. Ik weet niet als ik een 7 zou geven of ik die 7 vol zou blijven houden. [...]. De gewone VVD-trekjes komen weer naar voren...’ (vrouw, 66 jaar, hbo)

Tijdens sommige gesprekken, net zoals bij het lezen van sommige toelichtingen, hoorden we van respondenten dat ze dubbelzinnige gevoelens kunnen hebben over hun (relatief grote) vertrouwen in de regering. Gevraagd naar het (vertrouwens)cijfer dat een respondent de regering nu zou geven, ontspon zich bijvoorbeeld het volgende gesprek:

R: ‘Nog steeds hetzelfde.’ (man, 63 jaar, mbo)

I: ‘En kunt u dat kort toelichten als u wil?’

R: ‘Nou ja, er is niets veranderd uiteraard. En als ik nu een beter cijfer zou geven dan zou dat ingegeven worden door de emotie dat die het allemaal wel leuk doen.’

I: ‘Wat bedoelt u daarmee, “allemaal wel leuk doen”?’

R: ‘Nou ja, dat de regering aan populariteit wint door de crisis en dat de andere problemen die er waren en er zijn dat die er nog steeds zijn straks als de crisis voorbij is.’

Een andere respondent gaf de regering in de enquête een 3, maar tijdens het nabellen een 6 vanwege het positieve effect van de coronamaatregelen in de tussenliggende periode en de goede wijze waarop de regering zich profileert.

I: ‘Verwacht u dat dit [toename van een 3 naar een 6] een blijvend effect is?’

R: ‘Nee, nee, nee, we gaan weer naar een 3 toe.’ (man, 67 jaar, havo/vwo)

I: ‘Hoe komt dat?’

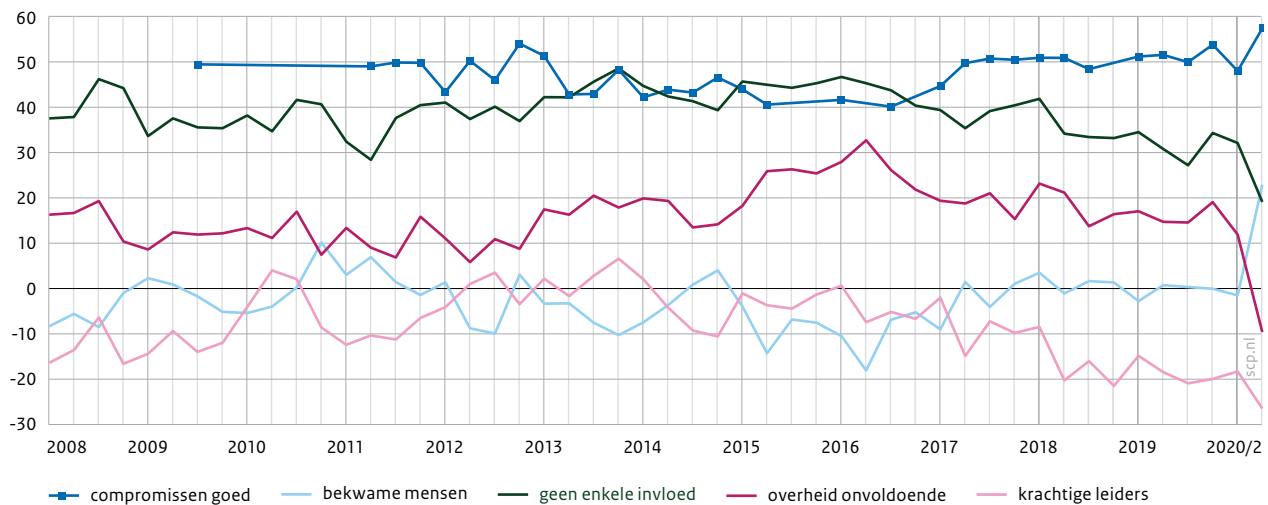
R: ‘Nou, ze vervallen weer in hetzelfde stramien.’

Kortom, er is een groep respondenten die weliswaar nu tevreden is over hoe de regering omgaat met de coronacrisis, maar tegelijkertijd twijfelt hoe lang deze voor hen relatief grote tevredenheid stand zal houden. Daarnaast valt op dat voor de respondenten (nog steeds) alles in het teken van corona staat. Hoewel we zelf niet over de coronacrisis begonnen, werd er, ter onderbouwing van het rapportcijfer dat men de regering geeft, vrijwel uitsluitend naar de coronacrisis verwezen en hoe de regering daarmee omgaat. In het algemeen is men daar tevreden over. De regering, zo is de teneur, doet haar best in een moeilijke tijd. Woorden als ‘rustig’, ‘standvastig’, ‘daadkrachtig’ worden genoemd en de (presentatie)vaardigheden van Rutte worden door een aantal respondenten geprezen, hoewel sommigen de maatregelen en de uitleg die hierbij worden gegeven niet duidelijk vinden. Men is al met al van mening dat de regering in moeilijke tijden haar beste beentje voorzet en alles doet om het land door de crisis te loodsen. Een paar respondenten zijn blij met de bezuinigingen die in het verleden zijn doorgevoerd want:

‘Door bezuinigingen kunnen wij nu bedrijven helpen en dat ziet niemand. [...] Ze hebben allemaal te klagen maar niemand weet hoe je het beter kan doen.’ (man, 55 jaar, vmbo)

Enkele respondenten haalden ook met instemming de wens van de regering aan om de samenleving meer bij haar besluitvorming rond corona te betrekken. Kritiek is er natuurlijk ook. Men vraagt zich af of in sommige opzichten de balans niet zoek is. Wordt er niet te veel naar virologen en te weinig naar economen geluisterd? Legt de regering haar oor niet te veel te luisteren bij het RIVM en OMT? Hoe worden de afwegingen eigenlijk gemaakt? Is het geven van zulke hoge boetes aan mensen die wat te dicht bij elkaar staan niet buitenproportioneel? En waarom moeten de sportscholen tot 1 september dicht blijven, terwijl je daar heel goed mensen uit elkaar kan houden?

Figuur 1.8 Opvattingen over de (nationale) politiek, bevolking van 18+, 2008-2020/2 (in procentpunten)^a

- a Nettoscores: vermeld zijn de saldi van % instemming met - % afwijzing van 'Het is een **goede** zaak dat in de politiek **compromissen** worden gesloten', 'De meeste politici zijn **bekwame mensen** die weten wat ze doen', 'Mensen zoals ik hebben **geen enkele invloed** op wat de regering doet', 'De **overheid** doet **onvoldoende** voor mensen zoals ik' en 'Het zou goed zijn als het bestuur van het land werd overgelaten aan enkele **krachtige leiders**'.

Bij de stelling die niet elk kwartaal is voorgelegd, zijn de meetpunten gemarkeerd.

Bron: COB 2008/1-2020/2

Rallying around the flag?

We zien een sterke toename van vertrouwen in de regering en de Tweede Kamer en in iets mindere mate ook in andere instituties en in medeburgers. Dat zijn ontwikkelingen die ook elders worden gesignaleerd en bekend zijn van eerdere grote crises en rampen.

Wat het politieke vertrouwen betreft introduceerde John Mueller in 1970 het idee van 'Rally around the flag', het zich samen scharen rond de vlag. Hij constateerde dat Amerikaanse presidenten bij belangrijke beslissingen om externe dreigingen af te wenden tijdelijk substantieel meer steun genoten. Als oorzaken daarvan noemde hij een opleving van patriottische gevoelens en een bijbehorende afkeer van verdeeldheid, en doorwerking van meer politieke eensgezindheid via de media: er is weinig oppositie en burgers komen in de media geen kritiek op de president meer tegen en trekken daaruit de conclusie dat de president het blijkbaar goed doet. Beide mechanismen werden ook in later onderzoek teruggevonden.¹² In een overzichtsartikel van tot 2010 gepubliceerd onderzoek naar de gevolgen van 9/11 onderscheidde Joshua Woods naast

12 J.E. Mueller, Presidential popularity from Truman to Johnson. *American Political Science Review* 64 (1970), 1: 18-34. Zie voor meer literatuur P. Dekker, De publieke opinie na de ramp: politiek vertrouwen en sociaal verlangen, in: G. van den Brink (red.), *Een ramp die Nederland veranderde? Nadenken over MH17*. Amsterdam: Boom, 2015: 151-174. Zie ook Y. Feinstein, Applying sociological theories of emotions to the study of mass politics: The rally-round-the-flag phenomenon in the United States as a test case. *The Sociological Quarterly* 2020 (doi: 10.1080/00380253.2019.1711255).

rally-effecten nog twee andere soorten effecten, namelijk een toename van autoritarisme (minder libertaire waarden, steun voor militaire acties, minder privacybescherming) en van prosociale houdingen en gedrag (meer wederzijds vertrouwen en wederzijdse hulp, meer gerichtheid op het collectief).¹³ In hoeverre zien we deze effecten in de Nederlandse publieke opinie?

Na de MH17-ramp in juli 2014 beschreven we in de kwartaal-berichten al eens een stijging van politiek vertrouwen en steun voor politici als verandering in de publieke opinie. We vonden in het kwalitatieve onderzoek ook allerlei voorbeelden van een positieve herwaardering van het samenleven en de mentaliteit, maar cijfermatig geen aanwijzingen voor meer sociaal vertrouwen (COB 2014|3: 8-11).¹⁴

Dit kwartaal zien we opnieuw een stijging van politiek vertrouwen en we lieten met de toelichtingen van respondenten zien dat de aanpak van de coronacrisis daarbij een grote rol speelt. Dat is bij de stijgingen in andere landen eveneens heel waarschijnlijk. Vergelijking van enquêtegegevens van voor en na de invoering van een lockdown in zeven West-Europese landen laat stijgingen van het vertrouwen in de regering zien (naast toename van de tevredenheid met het functioneren van de democratie en groeiende electorale steun voor de partij van de regeringsleider).¹⁵

Het (in mindere mate) stijgen van vertrouwen in andere dan politieke instituties kan een kwestie zijn van meegezogen worden in de toename van politiek vertrouwen, maar kan ook een erkenning zijn van de bijdrage van die instituties aan een goede omgang met de crisis (zie voor de media figuur P.3 in de proloog), maar het kan ook een direct effect zijn van onzekerheid en angst die mensen ervaren. Mensen hebben de behoefte ergens op te vertrouwen en er is al vaker aangetoond dat gevoelens van bedreiging bijdragen aan vertrouwen in instituties en niet alleen van politieke instituties.¹⁶ Elders neemt het vertrouwen in niet-politieke instituties ook toe.¹⁷

Anders dan bij de MH17-ramp zien we dit kwartaal ook stijgingen van het sociale vertrouwen en daaraan verwante houdingen (figuren 1.4 en 1.5). Gezien de toelichtingen waarom het in Nederland meer de goede kant opgaat, ligt het in de rede ook hier positieve effecten van de crisis te veronderstellen.¹⁸ Mensen worden positiever over het samenleven, zijn onder de indruk van sociaal crisisgedrag van hun medeburgers:

‘Door de coronacrisis leven we voorlopig in een andere wereld. Er wordt economische achteruitgang voorspeld. Maar ik zie vooral veel saamhorigheid en bereidheid om er samen iets van te maken. In die zin vind ik dat het land de goede kant opgaat. Financieel niet, op menselijk niveau wel. En dat telt.’ (vrouw, 50 jaar, hbo)

‘De saamhorigheid die er nu is met de hele coronacrisis geeft wel aan dat wij als Nederlanders veel socialer zijn dan we voorheen waren.’ (vrouw, 34 jaar, mavo)

13 J. Woods, The 9/11 effect: Toward a social science of the terrorist threat. *The Social Science Journal* 48 (2011), 1: 213-233.

14 Zie uitgebreider Dekker (noot 12).

15 D. Bol, M. Giani, A. Blaise en P.J. Loewen, The effect of COVID-19 lockdowns on political support: Some good news for democracy? *European Journal of Political Research* 2020 (doi: 10.1111/1475-6765.12401). P. Esaiasson, J. Sohlberg, M. Gheretti en B. Johansson, How the coronavirus crisis affects citizen trust in government institutions and in unknown others – Evidence from ‘The Swedish Experiment’. Gothenburg: University of Gothenburg, 2020 (<https://osf.io/preprints/socarxiv/6ywg9r>).

16 A. Makkonen et al., Fear-triggering effects of terrorism threats: Cross-country comparison in a terrorism news scenario experiment, *Personality and Individual Differences* 161 (2020) 109992 (doi.org/10.1016/j.paid.2020.109992).

17 Zo laat de vertrouwensbarometer van de consultancy-firma Edelman voor elf landen wereldwijd tussen januari en april een stijging naar recordhoogtes voor regeringen zien en stijgingen voor het bedrijfsleven, ngo's en media (www.edelman.com/research/trust-2020-spring-update).

18 Voor elders zie Esaiasson et al. (noot 15).

Dergelijke overwegingen zagen we ook na de MH17-ramp:

‘Zeker naar aanleiding van de afgelopen weken na de ramp in Oekraïne merk ik dat we toch een heel saamhorig land kunnen zijn met ook een aantal krachtige politici. Dat stemt mij hoopvol.’ (man, 23 jaar, hoger opgeleid; COB 2014|3 : 8)

Destijds ging het om respect en medeleven voor slachtoffers die elders waren gevallen, de huidige crisis is binnenlands, raakt meer mensen direct en men kan meer en meer diverse vormen van prosociaal gedrag waarnemen. Dat zal eraan bijdragen dat we nu ook kwantitatieve effecten zien. Sociaal vertrouwen neemt toe als mensen ervaringen met onzelfzuchtig gedrag gaan generaliseren.¹⁹

De ontwikkeling van meer autoritaire voorkeuren zoals Woods (zie noot 13) die naar aanleiding van 9/11 zag, konden we niet waarnemen bij de MH17-ramp. Afgaande op de gedaalde voorkeur voor ‘krachtige leiders’ in figuur 1.8 is de ontwikkeling van autoritarisme nu ook niet aan de orde. We zagen in de proloog in figuur P.3 wel veel steun voor een ‘strengere overheid’ bij de bestrijding van corona, maar het is op zijn minst te vroeg om daarin het begin van een groeiend autoritarisme te zien.

De crisis heeft in april duidelijke politieke rally-effecten en positieve effecten op (percepties van) sociaal gedrag. Dat zal waarschijnlijk niet zo blijven als de crisis langer duurt en corona minder de grote gemeenschappelijke uitdaging wordt en meer een continue bron van uiteenlopende grote problemen in de politiek en het dagelijks leven. Dan wordt het in de politiek waarschijnlijk weer minder ‘rallying’ en meer ‘blaming’²⁰ en in het sociale leven waarschijnlijk weer meer ergernis over asociaal gedrag dan blijheid over gemeenschapszin. Bij het terugbellen van onze respondenten in de tweede helft van mei zien we zo’n omslag echter nog niet.

Nederlands grootste problemen en sterkste punten

Wat zijn de belangrijkste onderwerpen in de publieke opinie? Dat zijn we nagegaan door mensen in onze enquête te vragen in eigen woorden aan te geven wat zij de grootste problemen en sterkste punten van Nederland vinden. Van elk kunnen ze maximaal vijf onderwerpen in trefwoorden aandragen. In de proloog zijn in figuur P.2 de meest gebezigde trefwoorden voor de grootste problemen van dit kwartaal al vermeld. Corona is daar verreweg het meest gebruikte woord. Het probleemwoord corona werd dit kwartaal door drie op de tien respondenten minstens één keer spontaan opgeschreven.²¹ Na corona zijn dit kwartaal zorg, economie, milieu en discriminatie de vaakst opgeschreven (betekenisvolle) probleemwoorden. Bij de trefwoorden voor de sterke punten zijn de door respondenten het vaakst opgeschreven (betekenisvolle) woorden vrijheid, (gezondheids)zorg, saamhorigheid, economie en onderwijs.

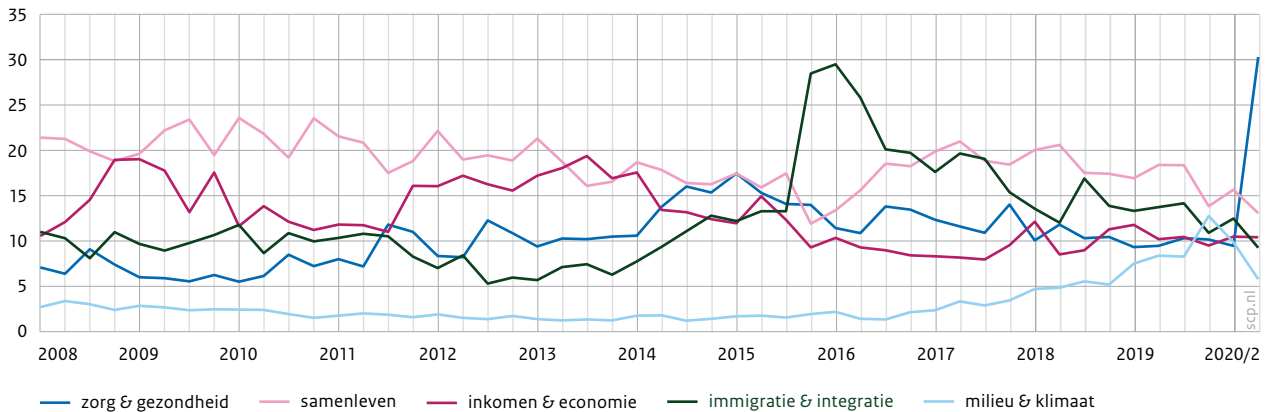
We kijken hier verder niet naar de afzonderlijke trefwoorden (zie daarvoor COB 2020|1: 25), maar naar samenvattende categorieën,

19 C. Pavitt, The path to cooperative action during group social dilemmas: A literature review, set of propositions, and model describing how the opportunity to communicate encourages cooperation. *Review of Communication Research* 6 (2018): 54-83.

20 Zie L.R. Atkeson en C.D. Maestas, *Catastrophic politics. How extraordinary events redefine perceptions of government*. Cambridge: Cambridge University Press, 2012.

21 Meestal werd alleen het woord corona genoteerd, maar soms ook in combinatie met andere woorden, vooral virus en crisis. Bijna altijd is corona het eerste van de probleemwoorden die respondenten opschrijven. Met andere woorden, corona is niet alleen (verreweg) het vaakst opgeschreven probleemwoord, het is ook heel erg top of mind.

Figuur 1.9 Ontwikkelingen in het nationale probleembesef, de vijf grootste categorieën onderwerpen van 2020/2, bevolking van 18+, 2008-2020/2 (in procenten)^a

a 'Wat vindt u op dit moment de grootste problemen in ons land? Waar bent u zeer negatief of boos over of waar schaamt u zich voor als het om de Nederlandse samenleving gaat?' Respondenten konden telkens maximaal vijf onderwerpen noemen, die vervolgens zijn ingedeeld in zestien categorieën. Elke respondent telt even zwaar mee (het gewicht van een onderwerp is per respondent omgekeerd evenredig aan het aantal genoemde onderwerpen).

Bron: COB 2008/1-2020/2

die we sinds 2008 zo gelijk mogelijk proberen te houden.²² Figuur 1.9 volgt de belangrijkste vijf categorieën in het nationaal probleembesef van dit kwartaal terug in de tijd en figuur 1.10 doet dat voor de vijf grootste categorieën van de nationale trots.²³

Bij de grootste maatschappelijke problemen zien we dit kwartaal een sterke toename van de categorie zorg & gezondheid ten gevolge van corona. De stijging is nog iets sterker dan die van 'immigratie en integratie' eind 2015 ten gevolge van de vluchtelingen crisis. Bij de nationale trots zien we niet eerder aangetroffen sterke stijgingen van samenleven (& normen en waarden) en zorg & gezondheid.

De veranderingen tussen het eerste en tweede kwartaal van dit jaar verdienen wat meer aandacht. Tabel 1.1 laat voor beide kwartalen alle categorieën zien en onderin hoeveel onderwerpen er naar voren zijn gebracht. Wat daarbij opvalt, is dat minder mensen (86% in plaats van 90%) gemiddeld per persoon minder problemen noemen en meer mensen (75% in plaats van 69%) sterke punten formuleren. Deze veranderingen passen bij de al eerder gesignaleerde positieve stemming.

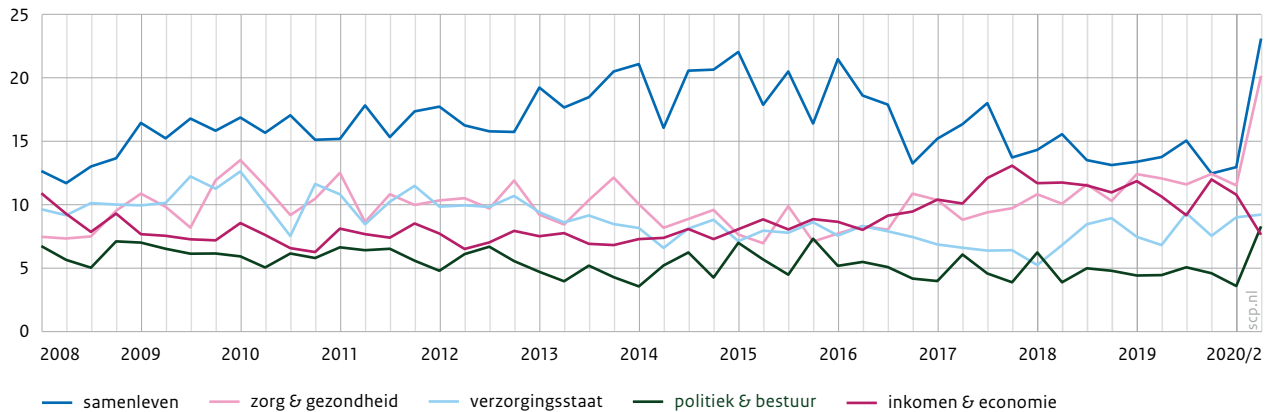
De sterke groei van zorg & gezondheid als probleemcategorie is helemaal te herleiden op het trefwoord corona en gerelateerde trefwoorden zoals Covid, coronavirus en pandemie. Dezelfde categorie dankt haar groeiende aandeel in de nationale trots ook aan het woord corona en daaraan gerelateerde woorden (zoals vitale beroepen, anderhalvemetersamenleving en lockdown), maar daarmee wordt in dit geval door respondenten tot uitdrukking gebracht dat ze trots zijn op de aanpak van de coronacrisis in het algemeen en de inzet van het zorgpersoneel in het bijzonder. Bij de categorie samenleven is men trots op de saamhorigheid, onderlinge hulp en het ontstaan van een wij-gevoel, en dit is heel waarschijnlijk ook gerelateerd aan de coronacrisis, zoals we kunnen

²² Met onvermijdelijk enige ruis. Trefwoorden zonder verdere toelichting blijven in dezelfde categorie, ook al verwijzen ze waarschijnlijk naar een ander soort probleem (hypotheek blijven bij huisvesting horen, ook al wordt waarschijnlijk meer op een fiscale inkomens kwestie gedoeld; zie COB 2020/1: 21). Corona en verwante trefwoorden zijn in principe ingedeeld bij zorg & gezondheid, een categorie die eerst gezondheids- & ouderenzorg heette, maar altijd al gezondheidskwesties bevatte.

²³ Bij het vaststellen hiervan houden we er rekening mee dat mensen verschillende aantallen trefwoorden noemen. Om iedereen gelijk te laten meetellen en te vermijden dat bepaalde groepen respondenten (zoals hogeropgeleiden) die meer trefwoorden noemen zwaarder meewegen, krijgt elke respondent die minstens één trefwoord opschrijft hetzelfde gewicht.

Hoe gaat het met Nederland?

Figuur 1.10 Ontwikkelingen in de nationale trots, de vijf grootste categorieën van 2020/2, bevolking van 18+, 2008-2020/2 (in procenten)^a

a 'En wat vindt u juist goed in ons land? Waar bent u zeer positief of blij over of trots op als het om de Nederlandse samenleving gaat?' Respondenten konden telkens maximaal vijf onderwerpen noemen, die vervolgens zijn ingedeeld in zestien categorieën. Elke respondent telt even zwaar mee (het gewicht van een onderwerp is per respondent omgekeerd evenredig aan het aantal genoemde onderwerpen).

Bron: COB 2008/1-2020/2

Tabel 1.1 Grootste problemen en sterkste punten, bevolking van 18+, 2020/1-2 (in procenten en procentpunten)

onderwerpen	nationaal probleembesef ^a			nationale trots ^b		
	2020/1	2020/2	verschil	2020/1	2020/2	verschil
zorg & gezondheid	9	30	+21	12	20	+9
samenleven & normen en waarden	16	13	-3	13	23	+10
inkomen & economie	10	10	0	11	8	-3
immigratie & integratie	12	9	-3	2	1	-1
milieu, natuur & klimaat	10	6	-4	4	3	-2
politiek & bestuur (overheid)	8	6	-2	4	8	+5
verkeer, infrastructuur & wonen	8	5	-3	9	4	-5
criminaliteit & veiligheid	8	4	-5	3	2	-1
onderwijs, innovatie & cultuur	4	2	-2	7	5	-2
internationaal & NL in de wereld	2	2	+1	1	1	0
sociaal stelsel & verzorgingsstaat	3	2	-1	9	9	0
werkgelegenheid	1	2	+1	2	1	-1
jeugd & gezin	1	1	0	1	0	0
vrijheden	0	1	0	11	7	-4
overig	7	7	0	12	8	-4
totaal	100	100	0	100	100	0
% mensen dat iets noemt	90	86	-3	69	75	+7
gemiddeld aantal onderwerpen per persoon die iets noemt	3,6	3,1	-0,5	2,7	2,6	-0,1

a Zie toelichting onder figuur 1.9; verschil in procentpunten (vet als verandering significant ($p < 0,01$) is).

b Zie toelichting onder figuur 1.10; verschil in procentpunten (vet als verandering significant ($p < 0,01$) is).

Bron: COB 2020/1-2

opmaken uit de toelichtingen waarom het de goede kant met Nederland opgaat. Hetzelfde geldt voor de toename van de trots op politiek & bestuur. Hier komen we formuleringen tegen als ‘goed bestuur in lastige tijd’ en ‘handelen Mark Rutte’, waarschijnlijk ook verwijzend naar de coronacrisis.

Zoals gezegd houden we de totale hoeveelheid probleembesef en nationale trots constant (noot 23) en als categorieën groter worden, moeten andere kleiner worden. In het probleembesef worden vooral criminaliteit & veiligheid en milieu, natuur & klimaat kleiner, bij de nationale trots worden vooral infrastructuur en vrijheden minder belangrijk. Opvallend is dat de categorie inkomen & economie wel minder belangrijk wordt als sterk punt, maar niet belangrijker als maatschappelijk probleem. Dat suggereert dat de zorgen over de economie niet heel groot zijn. Men onderkent desgevraagd wel dat er economisch heel slecht weer op komst is (figuur 1.2), maar de economie is niet massaal *top of mind* als naar de grootste problemen wordt gevraagd.

Begrotingsvoorkeuren

Om het kwartaal brengen we beleidsprioriteiten van het publiek in kaart met de vraag of de landelijke politiek meer of minder geld zou moeten uitgeven aan zeventien doeleinden, inclusief de vermindering van de staatsschuld.

Meer uitgeven, vooral aan zorg, onderwijs en binnenlandse armoedebestrijding

In figuur 1.11 zijn zestien beleidsdoelen vermeld naar afnemend verlangen om er per saldo meer aan uit te geven en helemaal onderaan staan de voorkeuren voor de vermindering van de staatsschuld. Daaraan wil dit kwartaal 21% van de mensen minder geld besteden en 13% meer (55% wil geen verandering en 11% weet het niet).

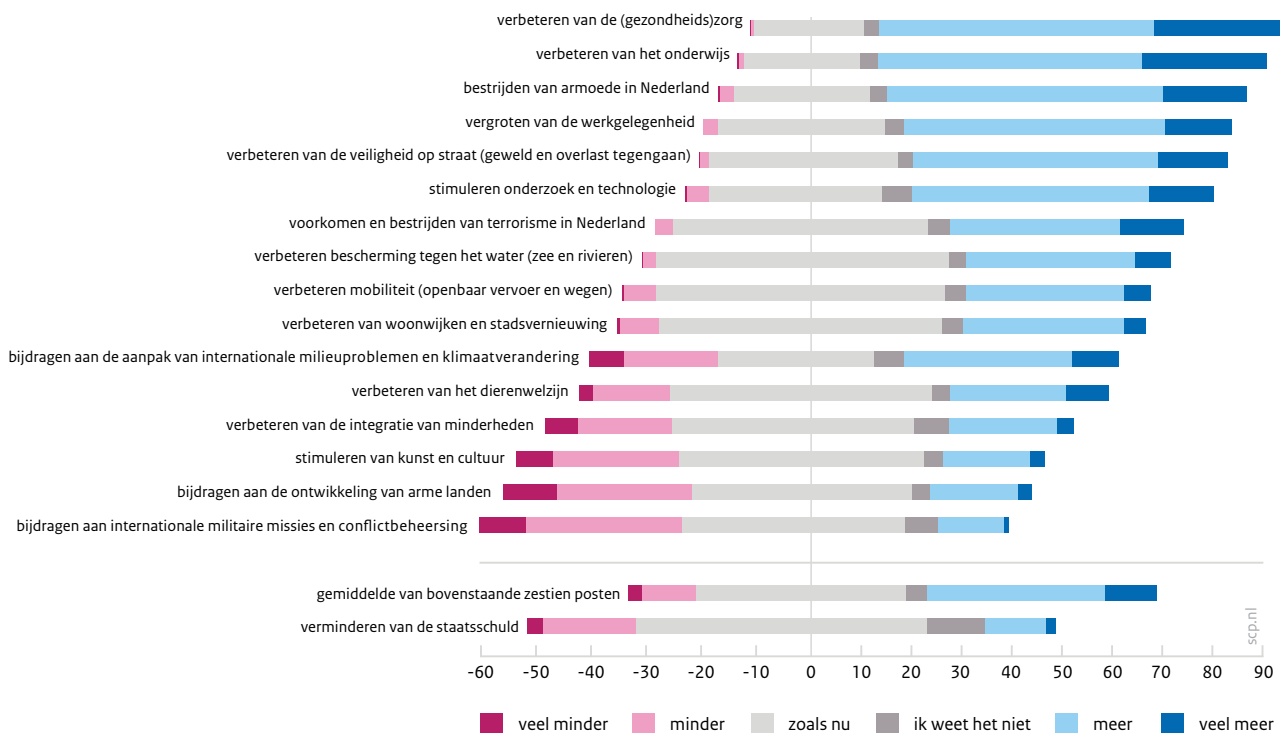
Gemiddeld over de zestien andere posten wil 13% minder en 43% meer uitgeven (40% wil geen verandering en 4% weet het niet). Dat zou gepaard kunnen gaan met een evenwicht op de begroting als men vooral meer zou willen uitgeven aan kleine posten en zou willen korten op grote. Maar het tegendeel is het geval. Men wil juist meer uitgeven aan grote posten – 76% meer en 1% minder aan onderwijs en 73% meer en 1% minder aan zorg – en bezuinigen op kleine posten – 31% minder en 19% meer aan kunst en cultuur en 36% minder en 19% meer aan ontwikkelingssamenwerking. We bekijken verderop of men voor de extra bestedingen ook extra belasting wil betalen.²⁴ We schetsen eerst nog in tabel 1.2 de veranderingen in de begrotingsvoorkeuren sinds 2008.²⁵

Zorg en onderwijs zijn vrijwel altijd het populairst voor extra bestedingen. Alleen in de crisisjaren (vooral 2011-2013) werd voor het vergroten van werkgelegenheid meer extra geld gewenst. Vorig kwartaal kwam binnenlandse armoedebestrijding in de buurt van de top twee, maar

24 Dat lijkt een voor de hand liggende consequentie, maar men zou ook kunnen kiezen voor een oplopend begrotingsstekort c.q. stijgende staatsschuld of men kan elders nog bezuinigingsmogelijkheden zien, bijvoorbeeld op de post ‘algemeen bestuur’ (zie cob 2018|2: 19-20).

25 Zie cob 2019|4: 15 voor veranderingen van kwartaal op kwartaal.

Figuur 1.11 Gewenste veranderingen in overheidsuitgaven, bevolking van 18+, 2020/2 (in procenten)^a

a 'In de politiek moet worden gekozen. Meer geld uitgeven aan bepaalde doeleinden betekent dat er minder geld is voor andere. Wilt u dat de landelijke politiek aan de volgende doeleinden meer of minder geld gaat besteden? Wilt u uw antwoorden in de hokjes aankruisen?' De uitgavenposten staan in de volgorde van afnemende netto-bestedingswensen (= meer - minder) en onderaan het gemiddelde daarvan, en ten slotte de vermindering van de staatsschuld.

Bron: COB 2020/2

daar wordt nu weer minder extra geld voor gewenst. Over de hele linie worden dit kwartaal bestedingswensen vaker getemperd dan opgeschroefd, al is er geen significante vermindering van de gemiddeld gewenste verandering op de zestien begrotingsposten (+32 procentpunten vorig kwartaal, +31 dit kwartaal). De sterkste matiging van de wens meer geld te besteden is er bij verbetering van de mobiliteit (van +40 naar +29) en ook bij de al genoemde binnenlandse armoedebestrijding (van +73 naar +65), onderwijs (van +78 naar +72), terrorismebestrijding (van +47 naar +41) en veiligheid (van +65 naar +57) is het duidelijk 'minder meer' en daarbij komt ook nog een grotere bezuinigingswens voor militaire missies (van -17 naar -25). Daar tegenover staan alleen verlangens om minder te bezuinigen op ontwikkelingssamenwerking (van -27 naar -17) en op kunst en cultuur (van -20 naar -12). Afgezien van de veranderingen bij onderwijs en armoedebestrijding lijkt er sprake van een 'verzachting' van de begrotingswensen, een verschuiving van bestrijding van bedreigingen naar bevordering van het ideële.

Maar liever niet meer belastingen

Er is dus behoefte aan meer uitgaven voor publieke voorzieningen. Is er ook meer acceptatie van hogere belastingen om dat te bekostigen? Daarover stellen we sinds 2011 een algemene vraag naar de wenselijkheid

Tabel 1.2 Ontwikkelingen in de gewenste overheidsuitgaven, bevolking van 18+, 2008-2020/2 (gemiddelde waarden)^a

	2008- 2010	2011- 2013	2014- 2016	2017- 2018	2019/ 2	2019/ 4	2020/ 2
verbeteren van de (gezondheids)zorg	78	65	75	77	74	77	75
verbeteren van het onderwijs	79	74	70	77	76	78	72
bestrijden van armoede in Nederland	64	62	69	70	68	73	65
vergroten van de werkgelegenheid	66	83	78	63	55	56	59
verbeteren van de veiligheid op straat (geweld en overlast tegengaan)	68	56	59	62	61	65	57
stimuleren onderzoek en technologie	41	42	42	50	50	50	52
voorkomen en bestrijden van terrorisme in Nederland	24	19	41	47	45	47	41
verbeteren bescherming tegen het water (zee en rivieren)	41	27	32	38	43	41	36
verbeteren mobiliteit (openbaar vervoer en wegen)	57	29	30	38	38	40	29
verbeteren van woonwijken en stadsvernieuwing	23	9	14	26	31	32	27
bijdragen aan de aanpak van internationale milieuproblemen en klimaatverandering	8	-11	6	26	9	16	16
verbeteren van het dierenwelzijn	-3	-10	-2	9	11	9	13
verbeteren van de integratie van minderheden	-9	-25	-9	0	-3	-3	0
stimuleren van kunst en cultuur	-32	-28	-24	-20	-17	-20	-12
bijdragen aan de ontwikkeling van arme landen	-24	-41	-31	-24	-23	-27	-17
bijdragen aan internationale militaire missies en conflictbeheersing	-57	-58	-26	-13	-22	-17	-25
gemiddelde over de bovenstaande zestien posten	27	18	26	33	31	32	31
verminderen van de staatsschuld	-1	0	1	6	-1	-10	-7

a Zie voor vraag en antwoorden figuur 1.11; de antwoorden zijn als volgt gewaardeerd: (veel) minder = -100, zoals nu = 0 en (veel) meer = 100. De uitgavencategorieën zijn gerangschikt van grootste extra bestedingswens naar grootste bezuinigingswens in dit kwartaal. Voor 2020/2 zijn posten vet gedrukt waarvoor significant ($p < 0,01$) meer of minder uitgaven worden gewenst dan in 2019/4.

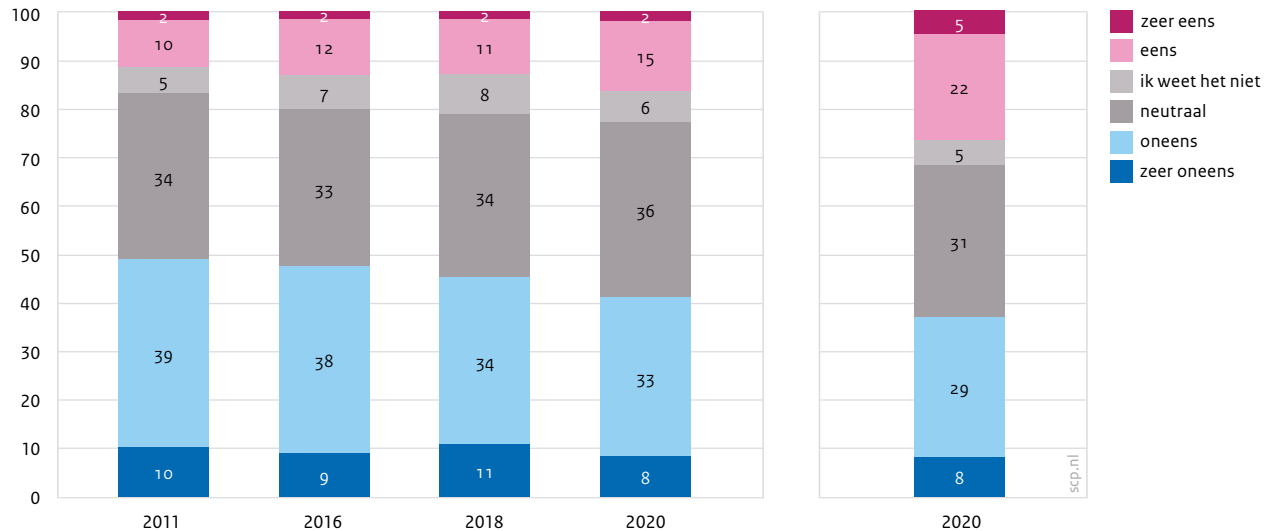
Bron: COB 2008/1-2020/2 (meestal 2^e en 4^e kwartaalmetingen)

van het heffen van meer belastingen om publieke voorzieningen op peil te houden (de vraag gaat dus *niet* over de bereidheid om zelf meer belastingen te betalen). Dit kwartaal is blijkens figuur 1.12 slechts 17% voor meer belastingheffing en 41% tegen. Dat is iets meer steun en minder afwijzing dan in 2018 (13% voor en 45% tegen), maar deze cijfers bieden toch weinig perspectief op een dekking van de begrotingswensen in figuur 1.11.

We hebben dit kwartaal ook een nieuwe belastingvraag gesteld waarbij we ‘publieke dienstverlening’ (in focusgroepen bleken mensen daarbij soms alleen aan loketfuncties in het gemeentehuis te denken) hebben vervangen door ‘collectieve voorzieningen zoals zorg, onderwijs en infrastructuur’. Dat levert meer steun op voor meer belastingen (27% voor en 37% tegen), maar nog steeds geen dekking van de begrotingswensen.

Waarom is dit zo? We vroegen respondenten in het vierde kwartaal van 2018 hun belastingvoorkeuren toe te lichten (COB 2018|4: 19-20).

Figuur 1.12 Steun voor meer belastingen voor publieke dienstverlening^a (links) en collectieve voorzieningen^b (rechts), bevolking van 18+, 2011/3, 2016/1-2, 2018/4 en 2020/2 (in procenten)

a 'Er moet meer belasting worden geheven om de publieke dienstverlening op peil te houden.'

b 'De overheid moet meer belasting heffen om meer geld te kunnen besteden aan collectieve voorzieningen zoals zorg, onderwijs en infrastructuur.'

Bron: COB 2011/3, 2016/1-2, 2018/4 en 2020/2

Toen gaven tegenstanders van meer belastingheffing aan nu al (te) veel belasting te betalen en van mening te zijn dat de huidige belastinginkomsten anders verdeeld en efficiënter besteed zouden moeten worden. Belastingverhoging is dan niet nodig. Dit komt overeen met eerder onderzoek naar opvattingen over bezuinigingen, waaruit ook bleek dat mensen vaak vonden dat beperking van diensten of meer eigen bijdragen niet nodig zouden zijn als er efficiënter en met minder verspilling zou worden gewerkt (COB 2012|3: 34 e.v.; COB 2014|1: 19 e.v.).

Tot zover hebben we in dit hoofdstuk ruim aandacht besteed aan de grote veranderingen in de algehele stemming over de samenleving en hebben we met vragen naar de grootste problemen en sterkste punten en begrotingsvoorkeuren de belangrijkste onderwerpen en prioriteiten geïnventariseerd. Na een intermezzo over stemmers en niet-stemmers (kader 1.2) gaan we nog kort in op ontwikkelingen in de publieke opinie over een aantal grote kwesties en kijken we naar verschillen in opvattingen tussen bevolkingsgroepen.

Kader 1.2 Stemmers en niet-stemmers 2015-2020

Met in het vooruitzicht de Tweede Kamerverkiezingen in maart 2021 kijken we in dit kader naar niet-stemmers, even helemaal los van de coronacrisis. Hoewel er geen reden is om zich ten aanzien van de Kamerverkiezingen zorgen te maken over een 'steeds dalende opkomst' (er is géén neerwaartse trend en de 82% opkomst in 2017 was de hoogste sinds 1986), kan thuisblijven om verschillende redenen wel als een probleem worden gezien. Als een op de vijf kiesgerechtigden thuisblijft omdat ze zich hoe dan ook niet vertegenwoordigd voelen of als er een duidelijke vertekening optreedt in de partijpolitieke verhoudingen door hun thuisblijven, is dat problematisch voor een representatieve democratie. We gaan hier na waarom mensen zeggen niet te gaan stemmen en wat ze zouden stemmen als er opkomstplicht zou zijn.

Naar niet-stemmers en hun beweegredenen hebben we eerder onderzoek gedaan met onder andere de conclusie dat zowel politieke onvrede als politieke onverschilligheid een grote rol speelt bij het afzien van het gebruik van het stemrecht. In lijn met de internationale literatuur was onverschilligheid wel de belangrijkste factor van de twee.²⁶ Is dat nog steeds zo?

Met uitzondering van twee kwartalen in 2019 hebben we vanaf 2018 518 niet-stemmers om een toelichting gevraagd bij hun voornemen om niet te gaan stemmen. 495 respondenten hebben die vraag beantwoord. Daarvan geven 365 mensen aan dat stemmen voor hen geen zin heeft en het niet uitmaakt of je, zo wordt dit door een aantal niet-stemmers ook letterlijk opgeschreven, nou 'door de hond of door de kat gebeten wordt'. Waarom? Daar wordt een aantal redenen voor gegeven. Zo zouden politici geen van allen te vertrouwen zijn. Ze beloven weliswaar van alles voor de verkiezingen, maar komen dit na de verkiezingen niet na, omdat ze uiteindelijk alleen hun eigen belang ('zakkenvullers') nastreven. Stemmen heeft dus geen zin. Het is de moeite niet waard of zelfs kwalijk, omdat het legitimiteit zou verschaffen aan iets verkeerd. Naast deze verreweg grootste ontevreden en cynische groep is er een groep van 84 niet-stemmers (de overige 46 geven geen inhoudelijk te duiden argumenten) die zegt niet te stemmen omdat de politiek hun weinig of helemaal niet interesseert of omdat ze er onvoldoende verstand van menen te hebben. Een enkeling wil niet gaan stemmen om politiek neutraal te kunnen blijven.

Op basis hiervan zou men kunnen stellen dat ontevredenheid een belangrijker reden van niet-stemmen is dan onverschilligheid. Zoals vermeld geeft echter slechts een klein deel van de niet-stemmers een motivatie en men mag aannemen dat dat vaker ontevredenen zijn dan onverschilligen. Gaat men niet af op de specifieke motivaties, maar op achtergronden van de stemmers en niet-stemmers, dan blijken ze sterker te verschillen op indicatoren voor politieke interesse dan op negatieve opvattingen over politici. Zo wordt de kans op niet-stemmen meer bepaald door het al of niet substantieel volgen van politiek nieuws dan door het al of niet eens zijn met de stelling dat politici geen interesse hebben voor de mening van 'mensen zoals ik'.

Daarbij is ook nog te bedenken dat de niet-stemmers hier mensen zijn die aangeven dat ze niet zouden gaan stemmen in antwoord op de vraag wat ze denken te gaan doen 'als er nu verkiezingen zouden zijn voor de Tweede Kamer'. Niet gaan stemmen is dan een bewuste keuze. Bij wie feitelijk niet gaat stemmen, zal dat lang niet altijd een bewuste keuze zijn, maar is het thuisblijven meer een kwestie van praktische belemmeringen en

²⁶ Zie COB 2012|4: 34 e.v.; P. Dekker (red.), *Niet-stemmers. Een onderzoek naar achtergronden en motieven in enquêtes, interviews en focusgroepen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2002 en P. Dekker en J. den Ridder, Afkeer en afzijdigheid, in: T. van der Meer, H. van der Kolk en R. Rekker (red.), *Aanhoudend wisselvallig. Nationaal Kiezersonderzoek 2017*. Leiden: Stichting Kiezers Onderzoek Nederland, 2018: 40-47.

gebrek aan energie. Dat soort dingen komt niet naar voren als mensen wordt gevraagd waarom ze denken niet te gaan stemmen, maar wel als na verkiezingen wordt gevraagd waarom ze niet hebben gestemd.²⁷ De voorgenomen stemmers en niet-stemmers in het COB zijn slechts een ruwe benadering van feitelijke stemmers en niet-stemmers bij echte verkiezingen. Toch is het interessant te zien hoe de uitslag van verkiezingen zou veranderen als onze niet-stemmers wel zouden gaan stemmen. Sinds 2015 hebben we niet alleen aan degenen die aangeven (misschien) te zullen gaan stemmen gevraagd op welke partij ze van plan zijn te gaan stemmen, maar hebben we ook aan niet-stemmers gevraagd wat ze zouden doen als er opkomstplicht zou zijn. Tabel 1.3 laat zien dat niet-stemmers dat vaker niet willen zeggen en vaker blanco zouden stemmen. Ze weten ook vaker dan zekere stemmers – maar minder vaak dan misschien-stemmers – nog niet op welke partij ze zouden stemmen.

Tabel 1.3 Stemintenties van zekere stemmers, misschien-stemmers en niet-stemmers, bevolking van 18+, 2015-2020/2 (in procenten)^a

	gaat stemmen	gaat misschien stemmen	gaat niet stemmen
wil het niet zeggen	4	4	9
gaat blanco stemmen	0	2	20
weet het nog niet	20	50	32
geeft partijkeuze aan	76	45	40
hiervan (= 100%) keuze voor			
CDA	11	9	4
PvdA	8	8	7
SP	11	13	12
VVD	14	9	6
PVV	13	24	29
GroenLinks	9	4	4
ChristenUnie	6	4	2
D66	10	5	4
Partij voor de Dieren	3	7	13
SGP	3	1	0
50PLUS	4	10	7
Forum voor Democratie ^b	5	5	6
anders	1	2	5

a Van de 25.420 respondenten in de gecombineerde 22 kwartalen zegt 82% zonder meer, 10% misschien en 6% niet te gaan stemmen (2% mag niet of wil geen antwoord geven). De feitelijke opkomst bij de Tweede Kamerverkiezingen van 2017 was 82%.

b Vanaf 2017/3 (nadat FvD bij de Kamerverkiezingen van 15 maart 2017 in de Tweede Kamer kwam).

Bron: COB 2015/1-2020/2

²⁷ Zie Dekker en Den Ridder 2018 (noot 26).

Beperken we ons tot de mensen die een partijkeuze aangeven, dan zien we proportioneel als grootste verschillen tussen stemmers en niet-stemmers de voorkeur van de eersten voor SGP, ChristenUnie, CDA, D66, GroenLinks en VVD, en de voorkeur van de laatsten voor Partij voor de Dieren, PVV en 50PLUS. Voor de PvdA en Forum voor Democratie is er nauwelijks of geen verschil.²⁸ De partijvoorkeuren van mensen die misschien gaan stemmen zitten tussen die van de stemmers en niet-stemmers in. De zetelverdeling in de Tweede Kamer zou door een opkomstplicht slechts marginaal veranderen.²⁹

Overige kwesties

Tabel 1.4 bevat blokjes opvattingen over ongelijkheid, globaliseringskwesties, de Europese Unie en maatschappelijke ontwikkelingen op langere termijn.

Ongelijkheid een blijvende zorg

Voortdurend vindt een meerderheid dat de inkomensverschillen te groot zijn en het maakt daarbij weinig uit of we in het algemeen naar inkomensverschillen vragen of naar arm en rijk (we leggen mensen willekeurig een van beide vragen voor). In het vorige kwartaalbericht lieten we zien dat ouderen zich meer zorgen over ongelijkheid maken dan jongeren (COB 2020|1: 34). Ongeveer de helft van de bevolking vindt dat er te weinig aandacht is voor mensen die het minder hebben. Dit kwartaal zijn dat er wel minder dan begin van het jaar. Dat zou te maken kunnen hebben met de ervaren sterkere gemeenschapszin die we eerder in dit hoofdstuk signaleerden. Onveranderd blijft de grootste groep, bijna de helft, het eens met de stelling dat mensen in het algemeen minder moeten rekenen op overheidsvoorzieningen.

Milder over de multiculturele samenleving en positiever over globalisering

De in het algemeen wat milde(re) en positieve(re) stemming dit kwartaal zien we ook terug bij onze stellingen over de multiculturele samenleving en globalisering. Men is het iets minder snel eens met bijvoorbeeld de stelling dat Nederland een prettiger land zou zijn als er minder migranten zouden wonen of de stelling dat Nederland door migratie en open grenzen te veel van zijn eigenheid dreigt te verliezen. Toch is ongeveer de helft van de bevolking het eens met de laatste stelling en zijn ongeveer evenveel Nederlanders het eens en oneens met de eerste stelling. De internationale klimaatproblematiek blijkt dit kwartaal (ook) een wat minder urgent agendapunt voor de regering als het aan de bevolking ligt. Dit ligt waarschijnlijk ook aan de coronacrisis. Opvallend is dat men minder snel van mening is vooral nadelen te ondervinden van het verdwijnen van grenzen en van het meer open worden van de economie.

Minder kritisch over Europese integratie

Ook over de Europese Unie is de stemming dit kwartaal positiever geworden. Met name de scepsis is minder geworden. Minder mensen (15% in plaats van 22% van de respondenten) zijn het oneens met de stelling dat het Nederlandse lidmaatschap van de EU een goede zaak is

²⁸ Op dit punt wijkt Forum voor Democratie opvallend af van de pvv, die bij niet-stemmers aanzienlijk populairder is dan bij stemmers. Dat Forum voor Democratie veel kleiner is, heeft ermee te maken dat deze partij niet in de hele periode kon worden gekozen (zie onderin tabel 1.3).

²⁹ Als gedachtenexperiment vergelijken we de zetelverdeling op basis van de partijvoorkeuren van de zekere stemmers in tabel 1.3 met de zetelverdeling op basis van de partijvoorkeuren van alle drie categorieën samen. Vijf partijen zouden dan een zetel verliezen, drie partijen zouden er een bij krijgen en één partij zou er twee zetels bij krijgen. Dat is in absolute zin op 150 zetels misschien niet zoveel, maar politiek mogelijk niet zonder betekenis. Invoering van een opkomstplicht zou in ons denkbeldige 2015-2020-parlement tot gevolg hebben dat de vvd van 22 naar 21 zetels zou gaan en de pvv van 20 naar 22, waardoor de pvv de grootste fractie zou worden.

Hoe gaat het met Nederland?

Tabel 1.4 Opvattingen over ongelijkheid, bevolking van 18+, 2008-2020/2 (in procenten)^a

		2008- 2010	2011- 2013	2014- 2016	2017- 2019	2020/ 1	2020/ 2
Het verschil tussen arm en rijk in Nederland is te groot geworden.	oneens	.	14	11	11	11	13
	eens	.	62	64	66	64	59
De inkomensverschillen in Nederland zijn te groot.	oneens	.	.	10	12	12	14
	eens	.	.	68	64	63	60
In ons land is er te weinig aandacht voor mensen die het minder hebben.	oneens	19	23	25	18	21	26
	eens	54	53	52	56	54	47
De mensen in ons land moeten meer zelf verantwoordelijk zijn en minder rekenen op overheidsvoorzieningen.	oneens	22	21	23	22	27	23
	eens	48	50	46	46	42	45
Nederland zou een prettiger land zijn als er minder immigranten zouden wonen.	oneens	32	34	31	33	32	35
	eens	40	37	40	38	42	36
De aanwezigheid van verschillende culturen is winst voor onze samenleving.	oneens	28	25	26	25	25	22
	eens	40	43	43	44	47	48
Door immigratie en open grenzen dreigt Nederland te veel van zijn eigenheid te verliezen.	oneens	.	26	21	24	.	29
	eens	.	53	59	55	.	51
Nederland moet meer dan nu bijdragen aan de oplossing van internationale klimaatproblemen.	oneens	.	31	25	26	34	29
	eens	.	29	31	39	37	35
Mensen zoals ik ondervinden vooral nadelen van het verdwijnen van de grenzen en het meer open worden van onze economie.	oneens	42	41	38	44	45	51
	eens	17	21	25	20	19	13
Het Nederlandse lidmaatschap van de eu is een goede zaak.	oneens	16	21	24	19	22	15
	eens	47	44	41	50	52	55
De politiek in Den Haag heeft te veel macht overgedragen aan Europa.	oneens	.	18	15	18	20	20
	eens	.	50	56	49	49	41
We zijn als samenleving steeds beter in staat om grote problemen op te lossen.	oneens	.	33	40	34	.	15
	eens	.	19	18	24	.	38
Ik ben bang dat toekomstige generaties het slechter krijgen dan wij.	oneens	.	.	10	12	.	13
	eens	.	.	65	62	.	57

a De percentages eens en oneens tellen samen met neutraal / ik weet het niet op tot 100%. De stellingen zijn niet altijd in alle kwartalen voorgelegd. In de laatste kolom zijn percentages vet gedrukt als die dit kwartaal significant ($p < 0,01$) afwijken van die in het eerste kwartaal van 2020.

Bron: COB 2008/1-2020/2

en minder mensen (41% in plaats van 49%) zijn het eens met de stelling dat de politiek in Den Haag te veel macht heeft overgedragen aan de Europese Unie. In het vorige kwartaalbericht (COB 2020|1: 39-44) zijn we uitgebreider ingegaan op opvattingen over de eu.

Meer vertrouwen in de toekomst?

Van de coronacrisis wordt wel gezegd dat ze een les in nederigheid is. Mensen denken alles naar hun hand te kunnen zetten en nu ervaren we

dat dat niet zo is en dat we kwetsbaar zijn. Dat is niet een conclusie waar-toe de publieke opinie neigt als we afgaan op de reacties op de stelling 'We zijn als samenleving steeds beter in staat om grote problemen op te lossen'. Nu is 38% het daarmee eens, bij de voorafgaande meting (derde kwartaal van 2017) was dat 24%.

We legden deze stelling ook voor in het COB-parallelonderzoek in LISS en daar vroegen we een aantal respondenten hun antwoord toe te lichten.³⁰ De pessimisten onder hen wijzen op grotere versplintering en verdeeldheid. Het aantal politieke partijen is toegenomen. Men denkt niet (langer) hetzelfde over een aantal (fundamentele) normen en waarden (door de komst van minderheden bijvoorbeeld) en Nederlanders zijn egoïstischer geworden. Zo is het natuurlijk lastig om tot overeenstemming te komen en dat is nodig om grote problemen aan te kunnen pakken:

'Te veel meningen in al die partijen.' (79 jaar, man, vmbo (PO))

'Er zijn te veel verschillende gedachtes en verschillende normen en waarden. Dit leidt niet snel tot overeenstemming.' (man, 31 jaar, mbo (PO))

'De maatschappij is aan het versnipperen en samenwerken gaat minder goed omdat mensen egocentrischer lijken te zijn geworden.' (man, 44 jaar, mbo (PO))

Anderzijds ziet men ook veel betrokkenheid bij elkaar, waarbij mensen vaak naar de coronacrisis verwijzen als goed voorbeeld van hoe we als samenleving in staat zijn grote problemen aan te pakken.

'Door de coronacrisis wil men er samen de schouders onder zetten.' (vrouw, 40 jaar, wo (PO))

'Ik vind dat we het goed doen met z'n allen om de coronacrisis aan te pakken.' (vrouw, 35 jaar, wo (PO))

Enkele respondenten wijzen op de algehele toename van kennis en verwachten dat daarmee op termijn ook het probleemoplossend vermogen van de samenleving zal toenemen.

'Door kennis en co-creatie zijn we als samenleving beter in staat grote problemen te analyseren en op te lossen.' (vrouw, 30 jaar, hbo (PO))

Veel respondenten gaven aan dat ze het lastig vonden om een oordeel over de stelling te geven.

De reacties op de laatste stelling van tabel 1.4, 'Ik ben bang dat toekomstige generaties het slechter krijgen dan wij', suggereren evenmin een negatief corona-effect. Een meerderheid stemt in met de stelling, maar die meerderheid is kleiner dan bij metingen in eerdere jaren. Ook deze stelling legden we voor aan de respondenten van het COB-parallelonderzoek in LISS³¹ en een aantal respondenten vroegen we ook weer om een toelichting op hun reactie.³² Ook hier zien we dat velen het een lastige vraag vinden om te beantwoorden. Regelmatig wordt opgemerkt dat men in sommige opzichten verbeteringen maar in andere

30 De reacties op de stelling in LISS en COB verschilden weinig: respectievelijk 15% en 14% oneens en 42% en 38% eens.

31 Ook de reacties op de stelling verschilden weinig in LISS en COB: respectievelijk 10% en 14% oneens en 59% en 57% eens.

32 De toelichtingen die we dit kwartaal op deze stelling hebben gekregen, lijken erg op de toelichtingen in het derde kwartaal van 2019, van voor de coronacrisis dus. Ook hier is geen negatief effect van de coronacrisis waarneembaar.

opzichten verslechtering wordt verwacht. Sowieso, merkt een aantal respondenten op, heeft elke generatie te kampen met haar eigen uitdagingen.

‘Ik denk dat elk tijdperk en elke generatie voor zijn eigen problemen komt en kwam te staan en dat men dan weer opnieuw naar oplossingen zoekt.’ (vrouw, 70 jaar, hbo)

‘Wat is slechter? Welvaart, welzijn? Misschien economisch slechter, maar beter leven. Of economisch beter en slechter leven.’ (man, 73 jaar, hbo)

Respondenten die er al met al wel positief over zijn, wijzen op de technologische vooruitgang, het hogere opleidingsniveau en spreken uit dat ze er in het algemeen wel vertrouwen in hebben dat (ook) de toekomstige generaties zich zullen redden.

Degenen die zich zorgen maken over het welzijn van toekomstige generaties vermelden in hun toelichtingen problemen met het klimaat, natuur en milieu in het algemeen en overbevolking in het bijzonder. Sommigen vragen zich af of Nederland in de toekomst nog wel bestaat, waarbij ze doorgaans op europeanisering en immigratie wijzen. Anderen vragen zich af hoeveel financiële zekerheid toekomstige generaties nog zullen hebben en of ze een woning zullen vinden.

‘Door de groei van de wereldbevolking en de milieuproblemen en de achteruitgang van de natuur zullen de toekomstige generaties het slechter krijgen.’ (man, 67 jaar, vmbo)

‘Nederland verliest zijn eigen identiteit. Straks bepalen andere bevolkingsgroepen wat hier gebeurt. Er gebeurt al zoveel wat de meeste Nederlanders niet willen.’ (man, 62 jaar, vmbo)

‘Ik denk door de naderende recessie dat bijvoorbeeld mijn kleindochter helemaal niet meer in staat is een huis te krijgen, een baan die enige garantie geeft en dat haar toekomst moeilijker gaat worden.’ (vrouw, 75 jaar, havo/vwo)

Verschillen tussen groepen

Afgezien van het uitstapje over stemmers en niet-stemmers, hebben we ons dit hoofdstuk cijfermatig uitsluitend gericht op veranderingen in de hele bevolking. Daarbij zijn we achter de coulissen wel nagegaan of zich systematisch verschillen voordeden tussen bevolkingsgroepen, maar dat bleek niet het geval. De publieke opinie en stemming veranderden sterk over de volle breedte.

We gaan ter afsluiting uitsluitend voor dit kwartaal na hoe bevolkingsgroepen in stemming en opinies van elkaar verschillen en laten de veranderingen rusten. Dat doen we met vier tweedelingen: mannen en vrouwen, jongeren (18-49 jaar) en ouderen (≥ 50 jaar), lageropgeleiden (t/m mbo) en hogeropgeleiden (vanaf havo/vwo) en van mensen die zich weinig of geen zorgen maken over corona en mensen die zich daar (heel) veel zorgen over maken (zie proloog). Het gaat telkens om grofweg twee gelijke helften van de bevolking (49% man en 51% vrouw; 50% jong en

50% oud; 51% lager opgeleid en 48% hoger opgeleid (en 1% onbekend); 45% weinig en 54% veel zorgen (en 1% weet het niet)).

Tabel 1.5 biedt een ruime selectie van opvattingen uit de voorafgaande tabellen en figuren. We geven per opvatting aan welk percentage van de hele bevolking die heeft en hoe dat is in de vier tweedelingen. Verschillen groepen statistisch significant ($p < 0,01$), dan staan ze vet gedrukt en met plusjes en minnetjes is aangegeven of het betreffende kenmerk van belang is als rekening wordt gehouden met de andere kenmerken van mensen. In de eerste regel zien we dan dat jongeren (= 18-49 jaar) en hogeropgeleiden vaker van mening zijn dat het meer de goede dan de verkeerde kant opgaat in Nederland dan ouderen respectievelijk lageropgeleiden. De plusjes en minnetjes geven aan dat dat niet alleen maar zo is omdat jongeren vaker hoger opgeleid zijn dan ouderen (of hogeropgeleiden omdat ze vaker jong zijn dan lageropgeleiden). We vatten tabel 1.5 samen aan de hand van de statistisch significante verschillen als ruwe indicator voor het bestaan van echte verschillen.

Verreweg de meeste significante verschillen zijn er tussen hoger- en lageropgeleiden. De beide groepen verschillen bij 31 van de 39 opgevoerde opvattingen en slechts in een enkel geval (weinig grip op eigen toekomst) speelt daarbij niet het opleidingsniveau als zodanig, maar is het een samenstellingseffect (het verschil is voor een groot deel herleidbaar op leeftijdsverschillen tussen hoger- en lageropgeleiden). Op verschillen in opleidingsniveau zijn we in deze kwartaalberichten al vaak ingegaan.³³

Na opleidingsniveau maakt leeftijd het meeste verschil: bij 22 van de 39 opvattingen verschillen jongeren en ouderen significant; in twintig gevallen is leeftijd als zodanig van belang, ook als rekening wordt gehouden met verschillen in samenstelling naar opleiding en sekse. Vaak gaan verschillen tussen jong en oud en tussen hoger en lager opgeleid in dezelfde richting en als men beide kenmerken combineert, ziet men ook de grootste verschillen tussen hoger opgeleide jongeren en lager opgeleide ouderen (COB 2019|3: 32). In het COB 2020|1 zijn we uitgebreider ingegaan op leeftijdsverschillen, maar dan niet met een grove tweedeling, maar met meer leeftijdsgroepen (COB 2020|1: 29-35). Daarbij waren de verschillen tussen de jongste en oudste groep vaak wel groot, maar er bleek over de volle breedte van opvattingen over politiek en samenleving geen sprake van een vaste tweedeling tussen jongeren en ouderen.³⁴

In vergelijking met opleidingsniveaus en leeftijd blijkt sekse onbelangrijk. Bij tien opvattingen verschillen mannen en vrouwen significant.³⁵ Het over de hele linie betrekkelijk geringe verschil tussen mannen en vrouwen is opvallend. Juist hier wordt wel een wezenlijk verschil verondersteld (*Men Are from Mars, Women Are from Venus* (John Gray)) en in recent Amerikaans onderzoek naar de publieke opinie over beleidskwesties wordt ook meer aandacht gevraagd voor verschillen in onderliggende waarden van vrouwen en mannen.³⁶ De man-vrouwverschillen in tabel 1.5 zijn soms waarschijnlijk 'zoals verwacht' (vrouwen willen meer geld voor dierenwelzijn, mannen voor onderzoek en ontwikkeling), soms verrassend (mannen zijn vaker voor het EU-lidmaatschap, maar vrouwen zijn vaker tevreden over de politiek in Europa), maar al met al is er tussen

33 Uitgebreider in COB 2012|2: 22-26 en COB: 2017|4: 45-47 en in de verdiepingsstudie P. Dekker et al., *Crisis in aantocht?* (zie Verantwoording achterin): 135-152. We laten het onderwerp nu verder rusten.

34 In de gebruikte vijfdeling lag de grens vaak bij 42 jaar, maar bij opvattingen over de medemens eerder bij 30 jaar en bij opvattingen over de politiek eerder bij 54 jaar. Dat er geen natuurlijke tweedeling is, geldt ook bij opleidingsniveaus. We onderscheiden nu twee helften, maar meestal onderscheiden we drie groepen met hbo en wo samen als hogeropgeleiden. Niet zelden onderscheiden hbo'ers zich echter sterker van wo'ers dan van mbo'ers (COB 2016|1: 39-40; COB 2016|3: 28-29).

35 Als rekening wordt gehouden met verschillen in leeftijd en opleidingsniveau, blijken vrouwen ook meer dan mannen geneigd de Tweede Kamer te vertrouwen.

36 M.K. Lizotte, *Gender differences in public opinion: Values and political consequences*. Philadelphia: Temple University Press, 2020.

Tabel 1.5 Verschillen in opvattingen tussen bevolkingsgroepen, bevolking van 18+, 2020/2 (in procenten)^a

	allen
gaat meer de goede kant op met Nederland (figuur 1.3)	46
gaat meer de verkeerde kant op met Nederland (figuur 1.3)	41
verwacht verslechtering van eigen financiën (figuur 1.2)	21
verwacht verslechtering Nederlandse economie (figuur 1.2)	88
geeft een voldoende voor:	
tevredenheid eigen financiële situatie (figuur 1.1)	88
tevredenheid Nederlandse economie (figuur 1.1)	86
tevredenheid Nederlandse samenleving (figuur 1.1)	88
tevredenheid politiek in Den Haag (figuur 1.1)	76
tevredenheid Europese politiek (figuur 1.1)	58
vertrouwen in regering (figuur 1.6)	76
vertrouwen in Tweede Kamer (figuur 1.6)	76
vertrouwen in rechtspraak (figuur 1.6)	78
vertrouwen in televisie (figuur 1.6)	71
instemming met stellingen:	
weinig grip op eigen toekomst (figuur 1.2)	24
meeste mensen zijn te vertrouwen (figuur 1.4)	69
je kunt niet voorzichtig genoeg zijn (figuur 1.4)	37
veel mensen bereid een ander te helpen (figuur 1.5)	88
steeds minder respect (figuur 1.5)	52
compromissen goed (figuur 1.8)	63
politici bekwaam (figuur 1.8)	43
overheid doet onvoldoende (figuur 1.8)	27
mensen als ik geen enkele invloed (figuur 1.8)	46
krachtige leiders (figuur 1.8)	23
verschil tussen arm en rijk is te groot geworden (tabel 1.4) ^b	59
te weinig aandacht voor wie het minder heeft (tabel 1.4)	47
verschillende culturen winst (tabel 1.4)	48
meer bijdragen voor klimaat (tabel 1.4)	35
eu-lidmaatschap goede zaak (tabel 1.4)	55
toekomstige generaties krijgen het slechter (tabel 1.4)	57
meer belastingen voor publieke dienstverlening (figuur 1.12) ^b	16

Hoe gaat het met Nederland?

seks		leeftijd		opleidingsniveau		coronazorgen	
man	vrouw	18-49 jaar	≥ 50 jaar	lager	hoger	niet veel	wel veel
47	45	53 (+)	40 (-)	38 (-)	55 (+)	49	44
44	39	35 (-)	48 (+)	47 (+)	36 (-)	40	43
20	21	17 (-)	24 (+)	20	22	17	24
85	85	82 (-)	86 (+)	82 (-)	88 (+)	81 (-)	89 (+)
88	88	85 (-)	90 (+)	86	90	89	87
87	86	89	83	83 (-)	90 (+)	87	85
87	89	88	88	85 (-)	92 (+)	88	89
73 (-)	79 (+)	78	74	70 (-)	82 (+)	73	79
51 (-)	66 (+)	63 (+)	54 (-)	51 (-)	66 (+)	58	60
74	78	79	73	69 (-)	84 (+)	74	79
73 (-)	79 (+)	79	74	68 (-)	85 (+)	74	79
76	80	84 (+)	73 (-)	70 (-)	87 (+)	77	79
66 (-)	77 (+)	67 (-)	75 (+)	70	72	65 (-)	76 (+)
24	24	18 (-)	30 (+)	28	20	20	27
73 (+)	65 (-)	68	70	60 (-)	80 (+)	69	70
35	38	34	39	47 (+)	26 (-)	37	37
89	87	87	88	85 (-)	91 (+)	88	89
52	52	49	55	58 (+)	46 (-)	52	52
63	63	65	61	54 (-)	73 (+)	60	66
42	44	48 (+)	38 (-)	38 (-)	50 (+)	43	44
27	26	23	30	33 (+)	20 (-)	26	28
47	46	44	48	55 (+)	37 (-)	45	47
24	22	19 (-)	27 (+)	30 (+)	16 (-)	21	24
57	61	50 (-)	69 (+)	68 (+)	52 (-)	56	63
46	48	42 (-)	52 (+)	55 (+)	38 (-)	44	49
48	48	57 (+)	39 (-)	33 (-)	63 (+)	50	46
35	35	42 (+)	29 (-)	25 (-)	47 (+)	36	35
59 (+)	51 (-)	61 (+)	49 (-)	42 (-)	69 (+)	53	57
56	59	58	57	57	59	50 (-)	63 (+)
20 (+)	12 (-)	16	17	13	19	15	18

Tabel 1.5 (vervolg)

	allen
wil meer overheidsuitgaven voor (figuur 1.11):	
verbeteren van de zorg	76
verbeteren van het onderwijs	73
armoedebestrijding in Nederland	68
stimuleren onderzoek en technologie	57
voorkomen/bestrijden terrorisme in Nederland	44
verbeteren dierenwelzijn	30
ontwikkeling van arme landen	19
stimuleren van kunst en cultuur	19
vermindering staatsschuld	13

- a Bevolkingshelften die significant ($p < 0,01$) van mening verschillen, zijn vet gedrukt (en tussen haakjes is met een plus of min aangegeven dat sociaaldemografische kenmerken gecorrigeerd voor elkaars effecten verschil maken, en voor de zorgen of die, gecorrigeerd voor de drie sociaaldemografische kenmerken, verschil maken).
- b Deze stellingen zijn aan de helft van de respondenten voorgelegd en verschillen zullen daarom minder snel significant zijn.

Bron: COB 2020/2

de seksen toch heel weinig verschil van opvatting over samenleving en politiek.³⁷

Tot slot het onderscheid tussen mensen die zich wel veel zorgen over corona maken en mensen die dat niet doen. Zij verschillen zeven maal significant van elkaar, waarvan drie maal voornamelijk vanwege sociaal-demografische verschillen in de samenstelling van beide groepen (ouderen zijn vaker bezorgd; zie proloog). Waar het al of niet veel zorgen over corona maken als zodanig wel verschil maakt, lijkt sprake van samenhangende zorgen: de verwachting dat de economie verslechtert en dat toekomstige generaties het slechter zullen hebben en waarschijnlijk een sterker ervaren dreiging van terrorisme. Daarnaast hebben mensen met veel zorgen over corona meer vertrouwen in de televisie (bovenop het grotere vertrouwen van ouderen in de televisie). Waarom dat zo is, is niet duidelijk. Het is niet zo dat de bezorgden meer vertrouwen hebben in alle instituties.³⁸ Er zou sprake kunnen zijn van bezorgdheid als gevolg van mediagebruik, maar dat is iets voor nader onderzoek.

37 Een verschil dat niet zichtbaar is in de tabel, is dat vrouwen meer dan mannen aangeven dat ze over zaken geen mening hebben. De vrouwelijke respondenten kiezen vaker voor 'ik weet het niet' dan de mannelijke. Het verschil is vaak maar klein en niet significant, maar soms fors (zo heeft 6% van de mannen en 16% van de vrouwen geen mening over vermindering van de staatsschuld, en 3% resp. 8% niet over geld voor onderzoek en ontwikkeling). Het is de moeite waard om eens verder te kijken naar de ontwikkeling van feitelijke en gepercipieerde verschillen in opvattingen van vrouwen en mannen, ook gezien de bevinding in de vorige *Burgerperspectieven* dat een gestaag groeiende minderheid een 'grote tegenstelling' tussen mannen en vrouwen signaleert (COB 2020|1: 27).

38 Er wordt in de onderzoeksliteratuur een positief verband gesignaleerd tussen angst en vertrouwen in instituties (zie Makkonen et al. (noot 16), maar we vinden alleen voor vertrouwen in de televisie een verschil.

Hoe gaat het met Nederland?

seks		leeftijd		opleidingsniveau		coronazorgen	
man	vrouw	18-49 jaar	≥ 50 jaar	lager	hoger	niet veel	wel veel
74	78	74	77	80 (+)	72 (-)	73	79
75	72	73	74	71	76	74	74
66	70	52 (-)	74 (+)	75 (+)	62 (-)	66	71
64 (+)	50 (-)	56	58	50 (-)	65 (+)	58	56
39 (-)	49 (+)	37 (-)	52 (+)	54 (+)	34 (-)	35 (-)	52 (+)
27 (-)	33 (+)	33 (+)	27 (-)	31	29	31	29
20	19	20	19	14 (-)	24 (+)	19	20
17	21	21	17	14 (-)	25 (+)	18	20
17 (+)	9 (-)	16 (+)	10 (-)	13	14	16	11

2 Hoe kan het (nog) beter in Nederland?

Kernpunten

- Als mensen gevraagd wordt naar hun wensen voor Nederland in de toekomst, dan is ‘samen’ een sleutelwoord. Velen wensen een samenleving met gezamenlijkheid en verdraagzaamheid waarin mensen naar elkaar omkijken en respectvol met elkaar omgaan. Dat is niet uniek voor dit kwartaal en was in eerder toekomstonderzoek in 2004 en 2011 ook al zo. Op dit vlak wordt de toekomst nu echter wel gekoppeld aan wat goed gaat in de coronacrisis.
 - Andere veelgenoemde wensen voor de toekomst zijn meer duurzaamheid, meer aandacht voor natuur en milieu, behoud van de Nederlandse identiteit en afwezigheid van armoede en grote inkomensverschillen.
 - In reacties op vier toekomstscenario's wordt duidelijk dat mensen zich liever zouden richten op 'nationaal welzijn' dan op welvaart en economie alleen. Veel deelnemers hebben een voorkeur voor een sterke overheid. Er is verdeeldheid over internationale samenwerking: sommigen zijn daar erg voor, anderen zouden liever zien dat Nederland zich meer op zichzelf richt.
 - Verbetering van het samenleven wordt vooral van burgers zelf verwacht en gezien de blijken van hulpvaardigheid en respectvol gedrag in de crisis wordt daar ook meer van verwacht. Voor andere verbeteringen wordt vooral naar de overheid gekeken.
-

Dit hoofdstuk gaat over wat Nederlanders verwachten en vrezen van de niet zo nabije toekomst en vooral waarop ze hopen en ook hoe we daar zouden moeten komen. We kozen de toekomst als thema voor dit kwartaalbericht al voor de uitbraak van de coronacrisis in Nederland en we hebben eraan vastgehouden, omdat een ingrijpende crisis een waardevol moment kan zijn om over de toekomst na te denken. Een crisis vol turbulentie, onverwachte gebeurtenissen en onrust over wat de komende dagen gaan brengen is zeker niet het goede moment voor voorspellingen op de langere termijn. Maar het is wel de tijd waarin velen zich de vraag stellen hoe het verder moet als er niet meer van uitgegaan kan worden dat men terug kan gaan naar de oude gang van zaken of, als dat misschien wel zou kunnen, dat dat helemaal niet wenselijk is.¹ Er is meer aanleiding om na te denken over wat zou kunnen, wat men zou willen en wat echt belangrijk is. Daarom hebben we vastgehouden aan het toekomstthema en mensen in april op verschillende manieren naar hun ideeën over de toekomst gevraagd (zie kader 2.1).

We gaan hierna achtereenvolgens in op reacties op de toekomstscenario's die we de mensen voorlegden en op de onderwerpen die naar boven kwamen toen we mensen uitnodigden om vrijer hun wensen, dromen en zorgen te formuleren. Daarna kijken we naar wat men aangeeft als eerste stappen naar een betere toekomst en afsluitend reflecteren we op de doorwerking van de coronacrisis op wat naar voren is gebracht.

Reacties op vier toekomstscenario's

Voor een toekomstverkenning in het *Sociaal en cultureel rapport 2004* nam het Sociaal en Cultureel Planbureau in een bevolkingsenquête vier

¹ Er zijn de afgelopen maanden heel veel artikelen verschenen dat het wezenlijk anders wordt of waarom het wezenlijk anders moet met de coronacrisis als bewijs dat het zo niet langer kan. Zie bijvoorbeeld P.C. Baker, 'We can't go back to normal': how will coronavirus change the world? *The Guardian* 31 maart 2020; B. Heijne, Grote hervormingen? Misschien is deze crisis niet het moment. *NRC Handelsblad* 11-12 april 2020; en P. Werkhoven, Wat zien we in de glazen bol na deze coronatijd? *Tubantia* 18 april 2020. Maar het is niet alleen het werk van futurologen en professionele beschouwers; ook in bredere kring is de verrassende ervaring dat het in de lockdowns blijkaar anders kan en dat dat anders ook positieve kanten heeft, bijvoorbeeld de voordelen van zelf niet hoeven forensen en van minder verkeer, minder vluchten, minder massatoerisme, meer aandacht voor de directe omgeving, enz. Zie bijvoorbeeld www.nrc.nl/nieuws/2020/05/25/het-toerisme-is-ziek-het-moet-echt-anders-a4000760.

Kader 2.1 Vragen naar de toekomst in vier onderzoeken

We putten voor dit hoofdstuk uit vier bronnen: de cob-kwartaalenquête, een parallelonderzoek (po) met een enquête in liss, vier online groepsinterviews (gi) en een research community (rc).

In de enquêtes is na de gebruikelijke slotvraag over hoe men het al met al vindt gaan met Nederland, aan de helft van de respondenten gevraagd een toelichting op hun antwoorden te geven (zie hoofdstuk 1 en proloog) en de andere helft kreeg een vraag over de toekomst. In het cob:

‘Iedereen heeft wensen voor de toekomst van Nederland. Als u zich een positieve voorstelling maakt van ons land over ongeveer 10 jaar, hoe zou de Nederlandse samenleving er dan uit moeten zien? Kunt u opschrijven op welke gebieden het vooral anders zou zijn? En hoe dan?’
In een groot tekstvak kan worden getypt – of geschreven want een klein deel van de cob-respondenten vult de vragenlijst op papier in.

In het liss:

‘Als u probeert zich een beeld te vormen van Nederland over 20 jaar, kunt u dan in een paar trefwoorden aangeven waarop u hoopt en waarover u zorgen hebt? U kunt natuurlijk ook heel andere onderwerpen noemen dan die in het voorgaande aan bod kwamen.’
Er kan worden getypt in twee kleinere vakken met de koppen ‘Ik hoop op:’ en ‘Ik heb zorgen over:’

Een belangrijk verschil tussen beide vragen is dat we in de cob-enquête focussen op een mooie toekomst en hoe we daar zouden kunnen komen en in het parallelonderzoek in liss focussen op gewenste en ongewenste ontwikkelingen. Alle antwoorden zijn gelezen en geanalyseerd met Wordstat, een programma dat ons in staat stelt snel woorden en categorieën te tellen en (significante) verschillen, bijvoorbeeld naar leeftijd of opleiding, op het spoor te komen.

In de research community (zie het rapport van mwm² in de Verantwoording achterin) kregen de deelnemers na de cob-vraag hoe men het al met al vond gaan met Nederland (zie hoofdstuk 1) vier toekomstscenario's voorgelegd (zie figuur 2.1). Omdat het om relatief veel tekst ging, kregen deelnemers eerst twee scenario's te zien en een paar dagen later nog twee. Hun werd bij elk scenario gevraagd om een eerste reactie en om aan te geven welke elementen van de tekst zij aansprekend vonden, welke niet en waarom. Tot slot kregen ze de vraag om 100 punten te verdelen over de vier scenario's en moesten ze voor het scenario waaraan ze de meeste punten gaven toelichten waarom. In totaal deden hieraan 87 panelleden mee. Enkele dagen later stelden we een open vraag over toekomstdromen:

‘We hebben het begin april gehad over hoe het nu met Nederland gaat. Nu willen we graag verder praten over de toekomst, over hoe u vindt dat Nederland er in een ideale situatie uit zou zien. Met andere woorden: wat is uw toekomstdroom?’
‘Kunt u opschrijven hoe uw toekomstdroom voor Nederland eruit ziet? Hoe ziet Nederland er in dit toekomstbeeld uit? Wat zou iemand die Nederland bezoekt direct opvallen?’

Drie dagen later kregen ze een vervolgvraag:

‘Wat zou volgens u een belangrijkste eerste stap zijn richting uw gewenste toekomst? Iets waar we als Nederland nu al mee zouden kunnen beginnen. En wat ons net een stapje dichterbij uw gewenste toekomst brengt. Kunt u opschrijven wat die eerste stap is? En wie die stap moet zetten (denk aan: de overheid, mensen zelf, bedrijven).’

89 panelleden gaven antwoord op de laatste vraag.

Onderzoekers Joeri Kabalt en Saskia Tjepkema van Kessels & Smit hielden voor dit kwartaalbericht vier online groepsinterviews: drie keer met vier deelnemers en één keer met twee deelnemers. Dit was ter vervanging van de focusgroepen die niet mogelijk waren door de coronabeperkingen. Om door elkaar heen praten te vermijden werd er weinig ruimte geboden voor onderlinge discussie en daarom hebben we het ook over groepsinterviews in plaats van focusgroepen. Na een korte introductie en voorstelronde werd gevraagd: 'Wat was volgens u in de afgelopen periode een moment waarin Nederland op zijn best was?' Deze vraag leverde medio april vrijwel uitsluitend voorbeelden op die te maken hadden met maatregelen en initiatieven ter bestrijding van de coronacrisis (zie de proloog). Van daaruit werd op de toekomst doorgegaan:

'We spoelen de film vijf jaar vooruit. Stelt u zich eens voor dat deze momenten waarop Nederland op zijn best is er veel vaker zijn... Corona is voorbij. Het is de ideale situatie. Hoe ziet Nederland er dan uit? Met andere woorden: wat is uw toekomstdroom?'

Dit werd gedaan met behulp van zestien afbeeldingen om de beste droombeelden uit te kiezen en toe te lichten, en met vragen wat iemand van buiten zou opvallen in het ideale Nederland en hoe anders het eigen leven zou zijn. Vervolgens werden vier toekomstscenario's getoond (zie figuur 2.2) en door de moderator toegelicht en werd gevraagd wat men daarin terugzag van de eigen toekomstdroom en welke men het meest en minst aantrekkelijk vond en waarom. Tot slot werd gefocust op de eerste stappen naar de gewenste toekomst:

'Wat zou volgens u een belangrijke eerste stap zijn richting uw gewenste toekomst? Iets waar we als Nederland nu al mee zouden kunnen beginnen. En wat ons net een stapje dichterbij uw gewenste toekomst brengt.'

Bij de beantwoording werd geprobeerd het zo concreet mogelijk te maken en te laten aangeven wie er vooral aan zet is.

toekomstscenario's op om voorkeuren te achterhalen voor de richting waarin Nederland zich zou moeten ontwikkelen.² De scenario's waren ontleend aan onderzoek van het Natuur en Milieu Planbureau (NMP), een voorloper van het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL). De scenario's combineerden twee dimensies: individuele welvaart versus collectief welzijn en lokale versus mondiale gerichtheid.³ We hebben de scenario's uit 2004 nu voorgelegd in kwalitatief onderzoek: de volledige teksten uit 2004 in de research community (zie figuur 2.1) en een ingedikte versie in de online groepsinterviews (zie figuur 2.2).

In 2004 was er veel steun voor de samenleving met gemeenschapszin, op de voet gevolgd door een besloten en veilige samenleving (zie tabel 2.1). De twee toekomstbeelden hebben gemeen dat ze sterk gericht zijn op Nederland. Voor 2020 hebben we geen nieuwe schattingen van de bevolkingsvoorkeuren op basis van representatieve enquêtes, maar slechts wat cijfers uit de twee kwalitatieve onderzoeken. Die hebben we in tabel 2.1 opgenomen ter karakterisering van de deelnemers aan die onderzoeken en een heel ruwe indicatie van wat er waarschijnlijk in bredere kringen leeft. Net als bij de bevolking in 2004 scoort de 'prestatimaatschappij' zeer slecht, maar anders dan destijds hebben

2 P. Schnabel, Het zestiende sociaal en cultureel rapport kijkt zestien jaar vooruit, in: *In het zicht van de toekomst. Sociaal en Cultureel Rapport 2004*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2004: 77-79.

3 Zie T. Aalbers (red.), *Waardenoriëntaties, wereldbeelden en maatschappelijke vraagstukken* (MNP Rapport 550031002/2006). Bilthoven: MNP/RIVM, 2006.

Figuur 2.1 De presentatie van de vier scenario's in de research community

De prestatie maatschappij Door een vrije markt, meer economische groei en meer individuele welvaart	De besloten, veilige en leefbare samenleving Behoud van onze welvaart en cultuur
Zolang het met onze economie goed gaat, gaat het goed met ons en andere (ook arme) delen van de wereld. We moeten zorgen dat we blijven groeien, presteren, sneller en vooruit gaan en mooier en beter zijn. Concurrentie tussen landen, mensen en bedrijven is alleen maar goed; het verhoogt de kwaliteit en de efficiency en houdt de prijzen scherp. Ook biedt het meer mogelijkheid tot zelfontplooiing. Presteren en/of geld verdienen is belangrijk. We willen een luxe, comfortabel en vooral ook stimulerend leven leiden zowel zakelijk als privé. Een omgeving hebben die veel kansen en uitdagingen biedt. Te veel bemoeienis en betutteling van de overheid stellen we niet op prijs. Meer efficiency betekent ook een kleinere overheid dus meer privatiseren en minder uitkeringen. Iedereen moet voor zichzelf zorgen en voor zichzelf opkomen. We regelen onze zaakjes zelf wel, je moet het zelf doen!	We maken ons zorgen om onze veiligheid en onze welvaart. We moeten meer opkomen voor onszelf en onze eigen cultuur en onze normen en waarden niet laten verwateren. De politiek moet goed naar de problemen van de mensen luisteren. Nederland is Nederland niet meer. Het toenemend terrorisme, de toenemende criminaliteit, de open grenzen enzovoort vormen een bedreiging voor ons allen en onze economie. De politiek moet deze bedreigingen wegnemen; de overheid heeft als taak ons te beschermen. De verzorgingsstaat is niet meer van deze tijd en maakt mensen lui. Laat maar meer aan de markt over: loon naar werken. We willen geen belasting betalen zonder daar daadwerkelijk iets voor terug te zien. Onze eigen problematiek is belangrijker dan die van Europa en de rest van de wereld. Van een verenigd Europa is toch geen sprake, daarvoor lopen de meningen, visies en belangen van de landen te veel uiteen. We zijn niet verantwoordelijk voor het oplossen van de sores van een ander; bovendien is het de vraag of we de ander wel kunnen helpen. Op deze manier behouden we wat we hebben en kunnen we een leuk en comfortabel leven leiden.
Het internationale en nationale gemeenschappelijk welzijn Zorg en welzijn in de hele wereld en onze eigen samenleving	Een samenleving met gevoel voor gemeenschapszin Zorg en welzijn in onze eigen, directe sociale leefomgeving
Geld alleen maakt niet gelukkig, ook kwaliteit van het leven (van jezelf en van anderen in de wereld) is belangrijk. Je hebt wat voor anderen in de samenleving over en bent er ook verantwoordelijk voor. Je bent bereid daar iets van jezelf voor in te leveren. Maatschappelijke problemen als veiligheid, zorg voor ouderen en kinderen, honger in de derde wereld en milieu kunnen niet door de marktwerking worden opgelost. Overheden en maatschappelijke instellingen moeten hiervoor zorgen. Collectieve voorzieningen zijn onmisbaar. Vrijheid en materiële welvaart zijn belangrijk, maar binnen bepaalde, geaccepteerde grenzen.	We willen de 'menselijke maat' weer in ons leven terugbrengen. We kunnen ons zorgen maken om de hele wereld en Europa, maar daar hebben we als individu toch niet veel invloed op. Dat staat veel te ver van ons af. Veel belangrijker is dat het met onszelf en onze eigen directe sociale leefomgeving goed gaat. Er is meer aandacht voor elkaar. De overheid staat dicht bij de mensen; de lokale overheid speelt een grote rol. Het hoeft allemaal niet verder, uitdagender, hoger, meer en sneller. We zijn meer op elkaar ingesteld en vrijwilligerswerk is ook belangrijk in de voorziening van allerlei behoeften op het gebied van zorg. Elkaar aanspreken op elkaars gedrag; meer sociale controle. We hebben behoefte aan meer gemeenschapszin; met eigen initiatieven komen om anderen te verzorgen en om de kwaliteit van onze eigen woon- en leefomgeving te verbeteren. We moeten niet meer zo langs elkaar heen leven; we moeten iets voor een ander over hebben zonder dat je daar iets voor terugvraagt. Het vertrouwen in elkaar moet weer terugkomen.

Bron: MWM2, p. 31 (zie de Verantwoording achterin), overgenomen uit Aalbers 2006, zie noot 3, p. 311-314

Figuur 2.2 De presentatie van de vier scenario's in de online groepsinterviews

Bron: Kabalt en Tjepkema (zie de Verantwoording achterin), p. 29

de deelnemers aan het kwalitatieve onderzoek nu een sterkere internationale oriëntatie dan in de enquêtes uit 2004. Dat kan komen door de selectie van de deelnemers: aan kwalitatief onderzoek doen vaker dan gemiddeld wat hoger opgeleide deelnemers mee⁴ en die groep heeft vaker een meer internationale oriëntatie.⁵ Er zou echter ook een inhoudelijke verschuiving aan ten grondslag kunnen liggen, namelijk dat het scenario dat rept over 'zorg en welzijn in de hele wereld en onze eigen samenleving' en 'kwaliteit van leven' juist in deze internationale gezondheids crisis voor sommigen op dit moment het best aansluit bij hun wensen voor de toekomst.

Hieronder bespreken we wat de deelnemers noemden als positieve én negatieve punten van de vier scenario's, waarover zij het eens waren en waarover zij van mening verschilden.

Internationaal en nationaal welzijn

Het scenario dat het meest gekozen wordt in de research community en ook in de groepsinterviews vaak de voorkeur geniet, is de samenleving met internationale (en nationale) verantwoordelijkheid. Welke delen van dit scenario vindt men het meest nastrevenswaardig voor de toekomst? In de eerste plaats dat de focus niet ligt op economie en geld alleen (zoals bij de prestatimaatschappij die we hieronder bespreken).

'Dit is waar het in het leven om zou moeten gaan. Solidariteit, saamhorigheid en omkijken naar elkaar.' (vrouw, leeftijd onbekend, mbo (RC))

- 4 In kwantitatief onderzoek zijn hoger opgeleide deelnemers doorgaans ook oververtegenwoordigd, maar daarvoor kunnen uitkomsten statistisch worden gecorrigeerd. In kwalitatief onderzoek kan bij de selectie soms wel voldoende diversiteit worden geregeld, maar dat garandeert nog geen evenwichtige inbreng. In de research community doen hogeropgeleiden vaker actief mee.
- 5 Zie bijvoorbeeld J. den Ridder, I. Glas en P. Dekker, Een globaliseringsscheidslijn?, in: M. Bovens, P. Dekker en W. Tiemeijer (red.), *Gescheiden werelden? Een verkenning van sociaal-culturele verschillen in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau / Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, 2004: 131-164.

Tabel 2.1 Voorkeuren voor vier toekomstscenario's^a in kwantitatief onderzoek in 2004 (SCP en MNP) en kwalitatief onderzoek in 2020 (RC en GI) (in procenten en aantallen)^b

Toekomstbeeld	eerste voorkeur SCP-enquête	eerste voorkeur MNP-enquête	eerste voorkeur RC	(14 deelnemers GI)
A1 Prestatiemaatschappij	12%	9%	7%	(0)
A2 Besloten, veilig, leefbaar	30%	33%	22%	(6)
B1 Internationale verantwoordelijkheid	21%	22%	39%	(7)
B2 Veel gemeenschapszin	37%	36%	32%	(1)

a De aanduidingen zijn die van de onderzoeken in 2004, waarbij de omschrijvingen identiek waren aan die van het derde onderzoek (figuur 2.1), voor het vierde onderzoek werden ze samengevat (figuur 2.2).

b De percentages in de eerste twee kolommen komen uit representatief bevolkingsonderzoek. De percentages en aantallen in de laatste twee kolommen komen uit niet-representatief onderzoek.

Bron: SCP (TOS'04), MNP-NIPO, RC COB 2020/2, Kabalt en Tjepkema (zie Verantwoording achterin), p. 29

In de tweede plaats spreekt de *internationale oriëntatie* de mensen aan,⁶ zeker omdat die hier samengaat met gerichtheid op Nederland zelf ('zorg en welzijn in de hele wereld én onze eigen samenleving'). Dat gebeurt in de groepsinterviews vaak met een directe verwijzing naar de coronacrisis, die laat zien dat internationale samenwerking cruciaal is, omdat sommige problemen wereldwijd spelen en een land ze niet alleen kan oplossen. Ook als het gaat om economie (Nederland als klein handelsland) en milieu, is internationale samenwerking belangrijk, zo vinden de deelnemers. Zowel in de groepsinterviews als in de research community wordt wel meteen een kanttekening geplaatst bij die internationale oriëntatie: het is belangrijk dat de eigen kracht van Nederland overeind blijft. Of andersom: ons eigen land staat voorop, maar we moeten niet met de rug naar de wereld gaan staan:

'Geld alleen maakt niet gelukkig: eens! Moeten elkaar helpen zonder de hele wereld op ons nek te halen. Vriendelijk maar wel duidelijk.' (man, leeftijd onbekend, wo (RC))

'Ons eigen land, dat staat wel voorop, maar we zijn niet alleen in de wereld (...). We moeten allemaal zo goed mogelijk voor de wereld zorgen, ik denk niet dat we het allemaal alleen kunnen.' (vrouw, 20 jaar, middelbaar opgeleid (GI))

In de derde plaats vinden velen een overheid die een actieve rol speelt bij maatschappelijke vraagstukken nastrevenswaardig. De overheid moet mensen helpen die dat zelf niet kunnen en opkomen voor kwetsbare groepen. Ze is de hoeder van publieke taken en heeft een rol op terreinen waar marktwerking niet of niet goed genoeg werkt (zoals in de zorg). Ook bij de voorkeur voor een sterke overheid wordt een kanttekening geplaatst: de overheid kan ook stevig misleunen en individuele keuzes en vrijheid zijn belangrijk.

In de research community wordt dit scenario overigens een aantal keer 'links' genoemd, vanwege de internationale oriëntatie en de grote rol van de overheid. Dat gebeurt een paar keer neutraal, maar wordt door

6 Op dit punt is er wel een verschil tussen de groepsinterviews en de research community. Bij de groepsinterviews wordt het internationale element het vaakst genoemd als meest aansprekende onderdeel van dit scenario. In de research community legt men in een eerste reactie de nadruk veel vaker op de kwaliteit van leven als meest aansprekende element. Bij de uiteindelijke keuze voor één van de vier wordt het internationale karakter wel nadrukkelijk benoemd als doorslaggevend element.

sommigen ook gebruikt om aan te geven dat ze het maar niets vinden, dit 'linkse' en 'communistische' wereldbeeld. Twee andere bezwaren tegen dit toekomstbeeld worden wat breder gedeeld. Ten eerste vragen sommigen zich af in hoeverre dit een realistisch scenario is: er moet ook geld worden verdiend. Ten tweede vinden sommigen de internationale oriëntatie juist niet nastrevenswaardig: ze vinden dat Nederland voorop zou moeten staan.

Samenleving met veel gemeenschapszin

Naar het scenario van de samenleving met veel gemeenschapszin gaat vaak de voorkeur uit, maar toch wel minder dan in 2004. In de groepsinterviews wordt dit scenario maar door één deelnemer gekozen als eerste keus, maar het vaakst genoemd als tweede-keusscenario.

Het element dat daar dan het meest genoemd wordt als nastrevenswaardig is het *omzien naar elkaar* en dat onderdeel spreekt ook velen in de research community aan: de saamhorigheid, dat het vertrouwen in elkaar hersteld moet worden, dat de menselijke maat terug moet komen.

'In deze maatschappij wordt er aan iedereen gedacht. Vind dat belangrijk want er moet voor iedereen goed gezorgd worden. Niet iedereen is in staat om goed voor zichzelf te zorgen en daar moet dan een oplossing voor zijn. En als je elkaar kan helpen zonder daar iets voor terug te verwachten zijn we volgens mij goed bezig.' (vrouw, 55 jaar, havo (RC))

'In dit scenario komt het meest tot uitdrukking dat we het samen moeten doen. Dat we meer naar elkaar om moeten kijken en dat we niet meer alleen moeten presteren en geld verdienen.' (vrouw, 66 jaar, hbo (RC))

Ook hier vragen mensen zich wel af hoe realistisch het is: een sterke economie is ook nodig. Elkaar aanspreken op gedrag vinden sommigen een mooi idee, anderen geven aan geen behoefte te hebben aan sociale controle van anderen.

'Het sociale aspect is heel mooi, maar ik vind het ook wel beklemmend. Vooral dat "sociale controle" gebeuren. Zullen we controle gewoon aan de overheid overlaten?' (vrouw, 33 jaar, hbo (RC))

Mensen vinden het doen van vrijwilligerswerk nastrevenswaardig, maar merken daar bij op, dat er ook niet een te groot beroep op vrijwilligers moet worden gedaan, bijvoorbeeld in de zorg.

Besloten, veilige, leefbare samenleving

Er is een groot verschil tussen de research community en de groepsinterviews in het oordeel over 'de besloten, veilige en leefbare samenleving'. In de groepsinterviews wordt het vaak gekozen als eerste voorkeur, in de research community staat het op de derde plaats, maar is er ook een aanzienlijke groep voorstanders. Dat komt vermoedelijk omdat men in de research community de hele tekst zag en die riep bij sommigen de nodige weerstand op. De samenvattende zinnen die men in de groepsinterviews voorgelegd kreeg, werden blijkbaar positiever beoordeeld.

Sowieso is dit het scenario dat de meeste discussie oproept. Als men in de research community de onderdelen van de tekst moet beoordelen, worden er evenveel ‘duimpjes omhoog’ uitgedeeld als ‘duimpjes omlaag’. Ter vergelijking: bij de andere drie scenario’s is het commentaar óf overwegend positief óf overwegend negatief. Sommige mensen geven aan dat de tekst veel twijfels oproept: sommige elementen vinden ze heel goed, terwijl ze andere dingen helemaal niet ideaal vinden. Naast die twijfelaars zijn er ook veel felle voorstanders (met termen als ‘herkenbaar!’ en ‘klopt als een bus’) en felle tegenstanders (‘verschrikkelijk’, ‘vreselijk’, ‘populistisch’). Waar het scenario over internationaal en nationaal welzijn werd beoordeeld als ‘links’, krijgt dit scenario van veel deelnemers de kwalificatie ‘rechts’.

Wat voorstanders van dit scenario een nastrevenswaardig doel vinden, is het behouden van de Nederlandse welvaart en cultuur en een sterk Nederland. Men heeft het idee dat de welvaart en de cultuur in de verdrukking komen (bijvoorbeeld door immigratie, of doordat er veel geld naar andere landen gaat).

‘Omdat ik vind met wat er in Nederland aan het gebeuren is wij naar de klote gaan. Iedereen kan Nederland binnenkomen en worden gepamperd. Onze normen en waarden zijn aan het verliezen Nederland is aan het aftakelen.’ (man, leeftijd onbekend, lager onderwijs (rc))

‘Deels waar! Ik vind dat je eerst je eigen land op orde moet hebben, voordat je anderen kan helpen. Denk aan de gezondheidszorg in NL, dat gaat steeds meer achteruit. Denk aan alle mensen die onder de armoedegrens leven in NL. Denk aan alle mensen die naar de voedselbank moeten gaan in NL omdat ze geen andere keus hebben. Ik vind dat eerst de eigen mensen moeten worden geholpen, voordat we anderen kunnen helpen.’ (vrouw, leeftijd onbekend, wo (rc))

Wat voorstanders daarnaast aanspreekt, is dat er wordt geluisterd naar de gewone man en dat zorgen worden erkend. Veiligheid en een comfortabel leven worden ook, maar minder vaak, genoemd als aansprekende elementen. Onder de mensen die uiteindelijk voor dit scenario kiezen, zitten minder hogeropgeleiden dan bij de andere scenario’s. Mensen die dit scenario totaal niet nastrevenswaardig vinden, vinden dat het te veel gericht is op Nederland en te negatief is over de EU.

[Prestatiemaatschappij kan op weinig steun rekenen](#)

Net als in 2004 heeft bijna niemand een voorkeur voor de prestatie-maatschappij, zelfs niet als tweede voorkeur. Als men in de research community de tekst moet beoordelen en groene en rode ‘duimpjes’ mag uitdelen bij (niet) aansprekende elementen, krijgt dit van alle scenario’s de meeste ‘duimen naar beneden’ en de minste ‘duimpjes omhoog’.

Wat is dan het probleem met dit scenario? Wat schrikt mensen af? In de eerste plaats de nadruk op economie die in dit scenario centraal staat. Men vindt dat er meer is dan economie alleen, en dat hierin het individualisme te veel centraal staat. In de tweede plaats dat hier geen aandacht is voor mensen die het minder hebben.

‘Leuk voor de mensen die het goed hebben en goed verdienen en die hun zaakjes op orde hebben. Minder leuk voor de armeren, zieken, ouderen en anderen die om wat voor reden dan ook niet goed meekunnen in de maatschappij.’ (vrouw, 47 jaar, hbo (rc))

In de derde plaats verzetten mensen zich tegen de prestatiedruk: te veel druk komt het welzijn niet ten goede en bovendien werkt het niet in alle sectoren. In de vierde plaats vinden velen het beeld van een kleine overheid niet aansprekend. Ze zouden meer overheidsbemoeienis met de economie willen. Bijvoorbeeld om te zorgen voor gelijke kansen of om te voorkomen dat de markt ten koste gaat van gezondheid of milieu.

Een kleine groep geeft aan een vrije markt en een kleinere overheid wel nastrevenswaardige doelen te vinden, maar voor de meeste mensen geldt dit niet. Mensen beamen wel dat een sterke economie belangrijk is. Dat is nu eenmaal zo, maar het is geen ideaal waar de harten sneller van gaan kloppen.

Samen, een sterke overheid, maar verdeeld over een internationale opstelling

Als we de scenario's per as bespreken, dan zien we dat op de as individueel/markt versus collectief/overheid de voorkeur uitgaat naar de laatste pool. Er is een heel brede en sterke voorkeur voor een samenleving met gemeenschapszin, saamhorigheid en omzien naar elkaar. Dat is een ideaal dat bijna iedereen heeft. Verder valt op dat veel mensen een toekomst zien met een sterke overheid om te zorgen voor een eerlijke verdeling en om de negatieve effecten van de markt tegen te gaan. Maar wel met een grens: sommige dingen kan je beter aan de markt overlaten en de overheid is niet onfeilbaar.

De as internationaal–nationaal lokt veel discussie uit. Mensen bepleiten expliciet een meer internationale of meer nationale oriëntatie dan ze nu waarnemen in Nederland. Maar het is geen zwart-wittegenstelling. Mensen die zich uitspreken voor een meer internationale blik zeggen er vaak bij dat een sterk Nederland nodig is. En mensen die zich uitspreken voor een meer nationale focus bestrijden niet dat het helpen van andere landen soms ook nodig is.

Wat deze scenario's interessant maakt ten opzichte van de vrij geformuleerde toekomstdromen die we hierna bespreken, is dat ze mensen dwingen zich uit te spreken over de aangedragen kwesties. Zo brengen ze tegenstellingen aan het licht op de internationale–nationale dimensie en een breder gedeelde voorkeur voor een sterke overheid. Dat zijn elementen die spontaan niet of veel minder aan bod komen, omdat het blijkbaar geen kwesties zijn waar mensen uit zichzelf veel waarde aan hechten als ze nadenken over de toekomst. Bij discussies over hoe we zouden willen dat Nederland er in de toekomst uitziet, zijn ze wel relevant.

Verlangens voor de toekomst

Zoals vermeld in kader 2.1 hebben we behalve met het laten reageren op de vier scenario's uit 2004 de toekomstwensen en -zorgen ook vrijer

benaderd met open vragen in het kwalitatieve onderzoek en in de twee enquêtes. We behandelen hieronder de belangrijkste thema's die naar voren zijn gebracht.⁷

Meer gemeenschapszin en verdraagzaamheid

Waar hopen Nederlanders vooral op? Woorden die betrekking hebben op hoe we met elkaar samenleven worden het vaakst opgeschreven. Het woord 'samen' wordt vaak gebruikt. Men wil een samenleving met meer gemeenschapszin, waarin mensen wat aardiger voor elkaar zijn, meer voor elkaar klaarstaan en meer van elkaar accepteren. Men hoopt op meer solidariteit, respect en tolerantie. Het zijn woorden die we de afgelopen vijftig kwartalen ook al heel veel tegenkwamen als mensen gebreken van het huidige samenleven naar voren brachten als redenen waarom het in Nederland de verkeerde kant opgaat (zie bv. COB 2018|3: 37 e.v.). Ze zijn voor velen de kern van een betere toekomst:

'Dat we als samenleving een groter saamhorigheidsgevoel hebben gekregen, dat we beter naast en met elkaar leven.' (vrouw, 38 jaar, mbo)

'Meer verdraagzaamheid en respect voor elkaar.' (man, 52 jaar, hbo)

'Er is veel meer respect voor elkaar en men helpt elkaar.' (vrouw, 56 jaar, mbo)

'Verdraagzaamheid en acceptatie andersdenkenden.' (vrouw, 57 jaar, mavo)

Sommigen leggen meer de nadruk op het elkaar accepteren en vrij laten, anderen meer op interesse voor elkaar hebben en elkaar ondersteunen, maar vaak worden beide aspecten van samenleven ook in een adem genoemd, zoals in het laatste citaat. Het gaat zowel om beter naast elkaar te leven als minder langs elkaar heen te leven. In de groepsinterviews komt beter samenleven ook als belangrijkste toekomstwens naar voren en komen beide aspecten eveneens aan de orde. We citeren de onderzoekers:

'In de toekomstdromen van meerdere deelnemers (8 keer) is Nederland een land waarin men meer naar elkaar omkijkt en we het "samen" doen (...). Bijvoorbeeld omdat mensen meer **aandacht voor elkaar** hebben, elkaar **sneller helpen** en niet alleen aan zichzelf denken:

"Dat we ook gewoon van elkaars aanwezigheid kunnen genieten. Dat mensen wat liever voor elkaar zijn. Ja, meer interesse in elkaar kunnen tonen." (vrouw, 31, m)

"Ja, dat als iemand problemen heeft dat er dan toch wel mensen snel zichzelf aanbieden om te helpen met wat ze kunnen (...) Dat Nederland toch wel een land is die erg voor elkaar zorgt. Voor iedereen eigenlijk die een beetje hulp nodig heeft." (vrouw, 20, m)

"Maar ik denk wel dat het belangrijk is, dat we misschien nu iets te makkelijk zijn en iets te veel af en toe in een ik-ik-ik mentaliteit leven. En nu worden we iets meer met de neus op de feiten gedrukt dat het zo maar even klaar kan zijn." (vrouw, 26, l)

7 We baseren ons daarbij vooral op de enquête van het COB en de groepsinterviews. In de research community zijn door de deelnemers ook veel elementen aangedragen voor een mooie toekomst van Nederland (zie p. 13 van het in de Verantwoording opgenomen MWM2-rapport). In het LISS-onderzoek werd mensen gevraagd met trefwoorden aan te geven wat men hoopt en waarover men zich zorgen maakt voor de toekomst (kader 2.1). Beide zijn niet zelden elkaars spiegelbeeld. Iemand noemt als zorg bijvoorbeeld 'De vreemdelingen die hier al zijn' en zijn hoop is 'Geen asielzoekers meer'. Opvallend is wel dat de respondenten meer woorden wijden aan hun hoop dan aan hun zorgen. In toelichtingen bij antwoorden op de COB-slotvraag over welke kant het opgaat met Nederland (zie hoofdstuk 1) zien we altijd dat mensen veel uitgebreider vertellen waarom ze het meer de verkeerde kant op vinden gaan dan waarom ze het meer de goede kant op vinden gaan (zie bv. COB 2017|3: 40 e.v.). De vijf meest opgeschreven betekenisvolle zorgtrefwoorden zijn corona, economie, milieu, klimaat en criminaliteit; de top vijf meest genoemde hooptrefwoorden zijn samenleving, milieu, respect, economie en onderwijs. Uit een grove indeling van alle trefwoorden blijkt bij zowel zorgen als hoop het samenleven de belangrijkste categorie. Dat bevestigt de grootste prioriteit volgens de COB-enquête en de groepsgesprekken en we beperken ons verder daartoe, omdat ze rijker materiaal vormen en meer argumenten bieden.

Hoe kan het (nog) beter in Nederland?

Twee gespreksdeelnemers benoemen daarin de combinatie van ‘**saamhorigheid**’ en ‘**jezelf kunnen zijn**’ en bouwen daarmee op elkaar voort:

“Iemand die anders is dan de anderen, maar wel wordt opgenomen in het geheel. En daar ook bovenuit springt, waardoor het toch bijzonder lijkt. (...) Het hoeft niet per se samen te gaan maar wel als ik bijvoorbeeld iemand op straat zie lopen met een rare pet op, dat ik denk van: nou ja, je bent lekker jezelf met je pet en ik vind dat mooi.” (man, 22, h)

“Ik denk het liefdevol met elkaar kunnen omgaan. Ook een beetje wat N. zegt: het blije, het vrije ook en het jezelf kunnen zijn.” (vrouw, 48, l)

“En dat het een heel vrolijk land is omdat iedereen zijn taak, zijn dingetje kan doen. Iedereen is vrolijk omdat zij hun dromen naleven.” (man, 22, h)’

Bron: Kabalt en Tjepkema (zie Verantwoording achterin), p. 21

Klimaat, milieu en duurzaamheid (extra) belangrijk als men aan de toekomst denkt

Het tweede grote thema is ecologische duurzaamheid. Klimaat, duurzaamheid, natuur en milieu zijn veelgebruikte woorden in de enquêteantwoorden. Ze worden zelfs aanzienlijk vaker gebruikt dan we normaal zien als we respondenten bijvoorbeeld vragen toe te lichten waarom het de goede of verkeerde kant opgaat met Nederland. We zagen al eerder dat natuur & milieu als thema belangrijker wordt zodra mensen expliciet gevraagd wordt verder in de toekomst te kijken (COB 2017|3: 39). Verreweg de meesten geven aan te hopen dat onze samenleving in de toekomst duurzamer is, dat wil zeggen minder CO₂-uitstoot, minder stikstofuitstoot, minder vlees en meer groen, meer elektrische auto's en meer schone energie:

‘Over 10 jaar gaat het beter met de natuur en het klimaat in Nederland (elektrische auto's, meer groen).’ (vrouw, 18 jaar, mavo)

‘Minder milieubelastend. Elektrisch rijden de norm, schonere energie, etc.’ (man, 19 jaar, havo/vwo)

‘Het zou vooral anders zijn op het gebied van natuur, milieu en economisch principe. Er zou geleefd worden in balans en met respect voor natuur en milieu: natuurlijke hulpbronnen worden niet uitgeput, maar aangevuld.’ (vrouw, 25 jaar, wo)

Om dit te bereiken moet er volgens sommigen ook minder en anders geconsumeerd gaan worden en zal de Nederlandse bevolkingsomvang wellicht moeten afnemen:

‘Dat er grenzen gesteld gaan worden aan het toelaten van mensen die geen verrijking voor de samenleving zijn. Er is nu een stikstofprobleem bijvoorbeeld wat betreft woningbouw. Zorg dat er niet te veel mensen meer bijkomen, zodat er ook niet zoveel woningen meer gebouwd hoeven te worden.’ (man, 39 jaar, mbo)

Hoe kan het (nog) beter in Nederland?

‘Herstel van de economie met inachtneming van de huidige ervaringen v.w.b. schone lucht, spullen in Europa produceren, minder vliegverkeer. Over 20 jaar hebben we dan misschien een beter milieu.’ (vrouw, 62 jaar, hbo (po))

‘Keuzes maken bijvoorbeeld, mensen mogen niet meer meerdere keren per jaar vliegen! Vliegtuigen mogen niet meer als een pleziertje worden aangeschaft.’ (vrouw, 59 jaar, mbo)

‘Simpelweg minder mensen en vooral minder wensen.’ (man, 69 jaar, wo)

Een enkeling is echter juist kritisch over het duurzaamheidsstreven en hoopt dat dat in de toekomst een stuk minder is:

‘Werkenden krijgen een fatsoenlijk salaris en mensen hebben zeggenschap over hun leefomgeving in plaats van windmolens, zonnevelden e.d. door de strot geduwd te krijgen. En milieu- en klimaatterrorisme is voorbij.’ (man, 38 jaar, havo/vwo)

De onderzoekers van de groepsinterviews zetten na beter samenleven als belangrijkste thema, milieu & duurzaamheid op de tweede, derde én vierde plaats: 2. een groener en schoner Nederland, 3. minder en bewuster reizen en 4. zelfvoorzienend zijn en lokale producten kopen. Door de opzet van de gesprekken wordt de toekomst soms direct gerelateerd aan positieve ervaringen met de coronabeperkingen:

‘Die snelwegen. Er zijn ineens nauwelijks files meer. Er is veel minder uitstoot want mensen werken natuurlijk thuis. (...) Ik denk dat in mijn droom Nederland meer thuis gaat werken en meer gebruik gaat maken van de mogelijkheid om niet op een fysieke, om minder op een fysieke plek te zijn – voor het milieu.’ (man, 25 jaar, hoger opgeleid (GI))

‘Want Nederland is toch wel schoner, terwijl alles redelijk doorgaat. Dat vind ik wel mooi nu. En ik hoop voor de toekomst toch wel dat we soms even iets beter nadenken over de sporen die we achterlaten en dat we dat besef wel voor de toekomst behouden.’ (vrouw, 26 jaar, lager opgeleid (GI))

‘Ik hoop dat mensen wat meer tot de ontdekking komen dat ze toch veel vanuit een videocall of wat dan ook kunnen doen... Dat ze de rest van de wereld kunnen bereiken zonder daarvoor te hoeven reizen, al dan niet met auto of vliegtuig of wat dan ook... Om zo het milieu wat minder te belasten.’ (vrouw, 48 jaar, lager opgeleid (GI))

‘En dat we veel meer naar de lokale markten gaan, en dat we proberen niet nodeloos spullen over de aarde heen te slepen omdat we het elders toevallig voor 3 cent goedkoper kunnen krijgen.’ (man, 55 jaar, hoger opgeleid (GI))

Behoud van de Nederlandse identiteit

In de positieve voorstellingen van Nederland over tien jaar in de cov-enquête vormen de Nederlandse identiteit en integratie het derde

thema. De meeste respondenten spreken de hoop uit dat de Nederlandse identiteit behouden blijft (met Zwarte Piet als *pars pro toto*) en dat migranten zich aanpassen aan de Nederlandse cultuur in plaats van andersom.

‘Nederland mag multicultureel zijn, maar wel zijn eigen identiteit houden.’ (vrouw, 22 jaar, mavo)

‘Eigen cultuur blijft bestaan: bv. Zwarte Piet, moorkop, dit is namelijk geen discriminatie.’ (vrouw, 22 jaar, wo)

‘Nederland moet zijn eigen identiteit behouden, dus gewoon Sinterklaas en oud en nieuw kunnen vieren.’ (man, 56 jaar, vmbo)

‘Ik hoop dat Nederland zijn eigen identiteit houdt en dat iedereen elkaar respecteert.’ (vrouw, 23 jaar, mavo)

Maar zoals we eerder iemand aanhaalden die het duurzaamheidsstreven erg overtrokken vond, zijn er natuurlijk ook mensen die weinig op hebben met het behoud van de Nederlandse identiteit:

‘Ik hoop dat Nederland zich over 10 jaar meer richt op een federaal Europa. Dat we in staat zijn om een samenbindende Europese identiteit te ontwikkelen die ons in staat stelt gezamenlijk de grote problemen die op ons afkomen het hoofd te bieden. Dat we minder verslaafd zijn aan olie en meer duurzaam leven. Dat we minder spastisch doen over die zogenaamde Nederlandse identiteit.’ (man, 56 jaar, hbo)

Zo’n expliciet verzet tegen een behoudend en uitsluitend idee van identiteit is echter uitzonderlijk. Mensen hebben het ook niet over een Nederland zonder Zwarte Piet als toekomstdroom. Dan heeft men het eerder over meer wederzijds begrip en acceptatie, antwoorden die we zojuist onder ‘meer gemeenschapszin en verdraagzaamheid’ schaalden.

Geen armoede, kleinere inkomensverschillen, goede voorzieningen

Veel Nederlanders hopen dat er in de toekomst geen armoede in Nederland meer is en dat het verschil tussen arm en rijk kleiner is geworden. Hier staan voedselbanken niet zelden voor wat we niet willen:

‘Kloof tussen arm en rijk kleiner.’ (vrouw, 44 jaar, havo/vwo)

‘Ik zou willen dat er geen armoede (voedselbanken) meer is.’ (man, 73 jaar, hbo)

‘Minder afstand tussen arm en rijk. Voedselbanken mogen niet nodig zijn.’ (man, 82 jaar, mavo)

Daarnaast worden overheidsbeleid en investeringen gewenst voor meer levenskwaliteit en collectief welzijn. Een terrein waarop veel moet gebeuren is de huisvesting, maar ook zorg en onderwijs worden genoemd.

Hoe kan het (nog) beter in Nederland?

‘Groter aanbod op huizenmarkt, zowel koop als huur.’ (man, 39 jaar, mavo)

‘Meer betaalbare woningen waarbij meer rekening wordt gehouden met het klimaat.’ (man, 31 jaar, havo/vwo)

‘Goede gezondheidszorg en goede en veilige scholing voor de kinderen.’ (man, 33 jaar, havo/vwo)

Uitgebreidere toekomstwensen van jongeren

En dan zijn er nog allerlei losse en specifieke wensen voor het politieke systeem, Europa, de landbouw, enzovoort. Die zullen we niet verder gaan ordenen. Het is interessanter te zien hoe in langere teksten onderwerpen gecombineerd worden. We laten zes jonge respondenten aan het woord:

‘Er zou een betere balans zijn tussen links en rechts in de politiek. Er zouden minder vooroordelen bestaan onder de bevolking, men zou in staat zijn rationele discussies met elkaar te voeren en met meer begrip naar de andere kant te luisteren. Begrippen zoals “abortus” en het homohuwelijk zouden niet eens meer ter discussie moeten staan. Er zou meer aandacht gaan naar cultuur en onderwijs, het promoten van een gezonde dosis nationale trots zou voor de sociale cohesie niet verkeerd zijn, maar dit moet niet het domein van propaganda benaderen en altijd genuanceerd blijven. Er zou meer aandacht zijn voor een Europese samenleving en een Europese identiteit, zodat we samen sterk kunnen staan in een globaliserende wereld. Hierin moeten wij als Europa onze plek opeisen. De economie is hopelijk gegroeid. Verschil tussen arm en rijk mag er zijn, maar er moeten altijd voldoende vangnetten zijn om sociale mobiliteit te allen tijde mogelijk te maken. Ook de allerarmsten mogen niet onder de armoedegrens vallen.’ (vrouw, 19 jaar, mbo)

‘Een samenleving waarin racisme een zeldzaam woord is geworden. Een voorbeeldland voor de wereld, waar iedereen met plezier leeft. Strengere regels waardoor er een soort angst heerst om iets slechts te doen. Dit zal voor minder criminaliteit zorgen. (Kijk naar Singapore.) Hightech ov. Hoog ontwikkelde zorg en onderwijs. Dat hier veel geld in wordt gestoken en er wordt geleerd van de fouten voor de Covid-19. Nu beseffen wij heel goed dat hierin niet bezuinigd moet worden maar juist geld in gestoken moet worden.’ (man, 23 jaar, mavo)

‘Ik hoop dat er meer gedaan wordt voor roze gezinnen. Dus na het paarse kabinet zijn we helemaal niet meer zo vooruitstrevend geweest. Het drugsbeleid mag meer aan gedaan worden, kijk naar Portugal. Door het te decriminaliseren is er minder criminaliteit! Meer tijd voor vrienden en familie, naasten krijgen door betere werk/privé-verhouding. Kijk naar Zweden, hebben een mooie verdeling daarin gemaakt. Maar in vergelijking met veel andere landen doen we het erg goed!’ (man, 24 jaar, hbo)

‘We zouden dingen wat minder zwart-wit zien. Het vertrouwen in de media (kranten, tv) is goed. Men vertrouwt de wetenschap. De publieke opinie ten aanzien van duurzaamheid is veranderd: een nog groter deel van de samenleving ziet het als een belangrijk issue. Door de coronacrisis

hebben we ingezien dat een aantal (zeer) vitale beroepen stelselmatig ondergewaardeerd zijn. Leraren en zorgpersoneel krijgen beter betaald. We zijn ons bewust van een integratieprobleem, in plaats van een migratieprobleem. Dat wordt dan ook serieus aangepakt. Het moet niet meer worden dan dat Nederland als land kan dragen. Vluchtelingen komen gemakkelijk aan het werk. Ze krijgen de juiste zorg. Ze kunnen snel meedoen in de NL samenleving omdat ze de taal vaardig zijn. Nederlandse normen en waarden staan centraal. We hebben op dat moment ook helder wat de NL normen en waarden zijn. Extremisme en populisme zijn afgenomen: men ziet in dat we het samen moeten doen en is bereid water bij eigen wijn te doen.' (vrouw, 27 jaar, havo/vwo)

'Ik zie een land voor me, in willekeurige volgorde: - waar burgers meer invloed hebben op de politiek en grote bedrijven en landbouw-lobbygroepen minder - waar we niet meer investeren in snelwegen maar in een uitgebreid spoornetwerk - waar de natuur er op vooruit blijkt te gaan in plaats van achteruit - waar de overheid stevige invloed heeft op de energietransitie en niet linksom of rechtsom fossiele industrie, zoals luchtvaart en Shell, blijft steunen - waar we niet langer zeggen dat het 'goed' gaat met de huizenmarkt als prijzen blijven stijgen, maar als iedereen betaalbaar kan wonen - waar we allemaal misschien wat minder werken en meer tijd nemen om te doen en waarderen wat we echt leuk vinden.' (man, 28 jaar, wo)

'Milieuvriendelijk, door "schone energie" te gebruiken. Daarbij een onderwijsstelsel waarin docenten niet "overbelast" worden en kwaliteit kunnen leveren. Ook een onderwijsstelsel waarin iedere leerling/student dezelfde kansen heeft om een goede opleiding te volgen (niet afhankelijk van financiële middelen van ouders). Een samenleving waarin we elkaar een helpende hand bieden en niet zuur naar andere mensen kijken die het volgens ons beter hebben en dit niet verdienen omdat ze vinden dat zij dit verdienen. Een samenleving waarin we elkaars tradities en culturen respecteren en het zien als verrijking en ervan kunnen leren. Een samenleving die weer "samen gaat opvoeden" i.p.v. alles alleen bij ouders te laten. Eigenlijk staat voor mij het woord "samen" centraal.' (vrouw, 29 jaar, hbo)

De toekomst nu vergeleken met eerder: meer nadruk op ecologische duurzaamheid en voldoende woningen

In het derde kwartaal van 2017 stelden we dezelfde vraag naar een positieve voorstelling van de toekomst over tien jaar als we nu hebben gedaan (COB 2017|3: 37-39). Bij het lezen van de antwoorden toen en nu valt op dat de antwoorden dit kwartaal wat langer, milder en beschouwender van toon zijn. Er wordt ook wat 'opener' geformuleerd.⁸ De coronacrisis zet mogelijk aan wat vrijer over de toekomst na te denken. Voor een vergelijking van onderwerpen gaan we wat verder terug, naar 2011, toen we dezelfde vraag voor het eerst stelden.⁹ Ook toen ging het vaak om meer verdraagzaamheid, tolerantie en respect, evenals de vermindering van armoede en ongelijkheid. Destijds scoorden verbetering van de economie en werkgelegenheid wel hoger en ook werd meer aandacht gevraagd voor verbetering van de (ouderen)zorg en

- 8 Informatief is een vergelijking van kenmerkende woorden (woorden waarvan het gebruik significant verschilt tussen beide kwartalen). 'Mogelijk' wordt dit kwartaal vaker gebruikt ('de crisis die mogelijk volgt') net zoals 'aandacht' ('minder aandacht voor winst en economie', 'meer aandacht voor milieu') en 'voldoende' ('voldoende woningen', 'voldoende werkgelegenheid'). Ook de woorden 'hoop' ('Ook hoop ik op een basisinkomen') en 'graag' ('ik zou graag meer verdraagzaamheid zien') worden vaker gebruikt. In het derde kwartaal van 2017, toen we ook vroegen naar de toekomst, was 'terug' een onderscheidend woord ('terug naar vroeger', 'terug naar het land van herkomst').
- 9 P. Dekker, L. van Noije en J. den Ridder m.m.v. T. van Dooremalen, Overvloed aan onbehagen. Ontwikkelingen, concentraties, tegenbeelden en emoties van het maatschappelijke onbehagen in Nederland, in: *Het onbehagen voorbij. Een wenkend perspectief op onvrede en onmacht*. Den Haag: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling, 2013: 61-171.

de veiligheid op straat. Daarentegen werd huisvesting anders dan nu nauwelijks geagendeerd. Natuur & milieu kwam wel vaak aan de orde. Dat lijkt bij uitstek een toekomstonderwerp te zijn.¹⁰ Natuur & milieu is nu, met toevoeging van klimaat, echter wel een stuk belangrijker dan in 2011. Ecologische duurzaamheid en voldoende woningen zijn belangrijker geworden in de voorstellingen die Nederlanders zich van een betere toekomst maken.

Eerste stappen naar een betere toekomst

Zowel in de research community als in de groepsgesprekken is gevraagd wat de eerste stappen naar een betere toekomst zouden moeten zijn en wie die stappen zou moeten zetten. De bevindingen van de betreffende onderzoekers zijn vermeld in kader 2.2 en kader 2.3.

Wie welke eerste stappen of grootste stappen moet zetten, hangt af van de onderwerpen. Voor het verbeteren van het samenleven zijn burgers primair verantwoordelijk, zo vindt men. Zij moeten hun omgangsvormen verbeteren en zorgen voor meer wederzijdse betrokkenheid en acceptatie. Eerste stappen naar een betere toekomst zijn dan dat de mensen wat aardiger moeten zijn, moeten stoppen met sociale media, elkaar met respect bejegenen, enzovoort. Op dit vlak kunnen overheden en bedrijven weinig betekenen. Dit is iets wat aansluit op wat we op een andere manier stevast in ons onderzoek vinden als we mensen vragen naar de grootste problemen en sterkste punten van het land en de prioriteiten voor de regering (zie hoofdstuk 1 voor de eerste twee en COB 2020|1: 22-23): samenleven staat bovenaan als grootste categorie problemen en sterke punten, maar een heel stuk lager bij de politieke prioriteiten. Mensen die waarde hechten aan verbeteringen op het vlak van klimaat, natuur en milieu geven ook de nodige eerste stappen aan voor burgers: consumeer minder, vlieg minder, laat de auto vaker staan, leg zonnepanelen op je dak, koop voedingsmiddelen uit de omgeving, betaal een eerlijke prijs zodat er milieu- en mensvriendelijk geproduceerd kan worden, enzovoort.

Maar verder wordt er toch wel heel vaak naar de politiek en overheid gekeken voor eerste stappen naar een betere toekomst. De politiek moet duidelijke regels stellen en de overheid moet die handhaven (bijvoorbeeld waar het gaat om vluchtelingen of om veiligheid). Ze moeten zorgen voor kleinere inkomensverschillen en uitbanning van armoede (in plaats van armoedebestrijding met voedselbanken en andere burgerinitiatieven). De overheid moet flink gaan investeren, vooral in de zorg en het onderwijs, maar ook in de woningbouw en infrastructuur. In de research community wordt er nogal eens bij gezegd dat de overheid moet investeren in Nederland in plaats van de problemen van andere landen op te lossen.

In de groepsinterviews schept men een harmonieus beeld van samenspel tussen overheid en burgers met als actueel voorbeeld de 'intelligente lockdown' waarin de overheid minimale kaders stelt, burgers goed gebruikmaken van hun vrijheid en men welwillend naar

¹⁰ Idem, p. 118. In het algemeen verschillen de onderwerpen niet erg in antwoorden op de vraag wat er nu niet goed gaat en wat in de toekomst anders zou moeten, maar natuur en milieu (en thans klimaat) komen wel vaker naar voren als expliciet naar de toekomst wordt gevraagd. Dat was ook het geval bij herhaling van de vraag in 2017 (COB 2017|3: 39).

Kader 2.2 Te zetten stappen

Nederlanders benoemen erg veel verschillende ‘eerste stappen’ die Nederland zou kunnen zetten om tot een ideaal Nederland te komen. Meerdere burgers benadrukken hierbij dat we deze stappen ‘samen’ moeten zetten (zowel de overheid als alle burgers). De meest genoemde stappen zijn hieronder weergegeven (gerangschikt van meest naar minst genoemd).

- Respect voor elkaar en saamhorigheid voortzetten. Velen benoemen de manier waarop we met elkaar omgaan in Nederland en vinden het erg belangrijk dat we hierbij (meer) naar elkaar omkijken en met respect met elkaar omgaan.
- Meer investeren in hulpdiensten. Waaronder zorg, politie en brandweerpersoneel.
- Meer klimaatmaatregelen nemen. Zoals minder consumeren, meer recycleren, meer duurzame energie gebruiken, minder reizen, meer thuiswerken.
- Criminaliteit strenger bestraffen. Bijvoorbeeld met langere gevangenisstraffen en hogere boetes.
- Lokaal produceren. Produceren en kopen van lokale leveranciers, zodat we als Nederland meer zelfvoorzienend worden.
- Verkleinen inkomensverschillen. Een kleine groep benadrukt dat er meer gedaan mag worden aan de inkomensverschillen in ons land, deze zijn volgens hen te groot.

Verheijen en Klerkx (zie Verantwoording achterin), p. 14

Kader 2.3 De ‘intelligente lockdown’ als model

Zowel in de huidige situatie als in de gesprekken over de gewenste toekomst en de eerste stappen richting deze toekomst, benadrukken deelnemers het nemen van eigen verantwoordelijkheid van individuele burgers én het uitzetten van duidelijke lijnen en het nemen van de centrale regie door de nationale overheid. Mensen lijken in de huidige situatie vooral het ‘samenspel’ tussen nationaal beleid en regelgeving enerzijds en eigen verantwoordelijkheid en initiatief anderzijds te waarderen. Ook de ‘actie-reactie’ die tussen bijvoorbeeld ondernemers/scholen en burgers op gang komt wordt genoemd (ondernemers zijn creatief om hun waren toch aan de man te brengen, scholen vinden creatieve manieren om het onderwijs door te laten gaan en burgers gaan ook op die uitnodigingen in).

De ‘intelligente lockdown’ wordt daarbij door de deelnemers als ‘typisch Nederlands’ gezien. Dat lijkt hem vooral te zitten in de manier waarop deze aanpak mensen uitnodigt om eigen verantwoordelijkheid te nemen op een manier die de individuele vrijheid niet beperkt (‘niemand wordt graag verteld wat hij moet doen’) en dat er heldere communicatie is over de achtergronden (‘de overheid luistert naar wat wij belangrijk vinden voor ze een beslissing neemt’, ‘het is allemaal transparant’, ‘de informatie wordt gedeeld’). [...]

Als we op een rij zetten wat mensen verwachten van de overheid, van anderen en van zichzelf voor de toekomst, dan zien we die ‘samenspel’-kenmerken van de ‘intelligente lockdown’ terug:

- **De overheid als ‘degene die, op basis van informatie, slimme lijnen uitzet’:** de partij die op inhoud regie neemt op maatschappelijke vraagstukken die men liever niet aan ‘burgers’ zelf of ‘de markt’ wil overlaten (denk aan milieu, zorg en welzijn).
 - **De overheid als ‘vriendelijke opvoeder’:** degene die mensen op hun verantwoordelijkheid wijst als het gaat om milieubewust leven, omzien naar elkaar... Niet door het op te leggen, maar wel door in te zetten op bewustwording en misschien gedragscodes te articuleren.
 - **De overheid als ‘verbinder’:** de overheid die zich opstelt als partij die mensen aanspoort om naar elkaar om te zien, het belang van ‘samen’ onderstreept, naast de individuele verantwoordelijkheid.
-

- **Burgers die ‘meewerken’** door het naleven van de richtlijnen en regels die de overheid stelt en positief in te spelen op initiatieven van andere burgers en bedrijven. Mensen die samenwerken met elkaar.
- **Burgers die ‘verantwoordelijkheid nemen’** voor hun eigen leven(sgeluk) (bijvoorbeeld door bewuste keuzes te maken) en ook omzien naar elkaar in de eigen omgeving.
- **Burgers die hun ‘creativiteit en inventiviteit’ inzetten** om slimme oplossingen te verzinnen die bijdragen aan de welvaart en welzijn in dit land.

Misschien zou je dit kunnen zien als een 'intelligent ontwikkelpad' richting de gewenste toekomst. Nederlanders willen graag hun eigen verantwoordelijkheid nemen en bij zichzelf beginnen, maar willen wel graag een zetje van de overheid door middel van (slimme en logische) regelgeving.

Bron: Kabalt en Tjepkema (zie Verantwoording achterin), p. 49-50

elkaar luistert. In de research community wordt het model van de ‘intelligente lockdown’ niet spontaan genoemd als goed voorbeeld voor de toekomst – al oordeelt men er wel positief over (zie ook de proloog). Zo’n model waarin – in de woorden van Kabalt en Tjepkema (zie kader 2.3) – de overheid ‘mensen uitnodigt om eigen verantwoordelijkheid te nemen’ lijkt daarmee een goed model te zijn voor de toekomst. In eerder onderzoek (COB 2011|3: 21 e.v.) zagen we wel dat de in abstracto grote steun voor het idee van ‘eigen verantwoordelijkheid’ snel afneemt als het concreter wordt en helemaal verdwijnt als mensen het idee hebben dat ‘eigen verantwoordelijkheid’ een slogan is om iets anders te verhullen (bijvoorbeeld een verkapte bezuiniging met als doel burgers meer zelf te laten doen of te laten betalen). Bovendien zien we in de research community en ander onderzoek dat burgers hoge verwachtingen hebben van de overheid: ze verwachten dat die veel maatschappelijke problemen oplost, investeert in publieke voorzieningen en handhaaft. ‘Eigen verantwoordelijkheid’ zal dan vaak meer gezien worden als een complementaire verantwoordelijkheid dan als uitgangspunt voor alle maatschappelijke uitdagingen.

De toekomst in de coronacrisis: samen verder (zoals nu)

April was een turbulente coronacrisismaand (zie proloog). Mensen werden volledig in beslag genomen door het actuele nieuws en de verwachtingen op heel korte termijn. Het was een tijd waarin men slechts kon speculeren wat de volgende week zou brengen en toen gingen wij vragen wat men verwachtte, wenste en vreesde voor het land over één of twee decennia. Toch bleek dat een zinvolle uitnodiging. Juist de ingrijpende crisiservaringen en de ervaring van grote bedreigingen en beperkingen en het gevoel dat alles in beweging was en niets meer zeker, waren een basis om vrijer na te denken over wat echt belangrijk is in het leven en de toekomst opener, minder als voortzetting van het heden te bekijken. Daarbij kwamen de voor veel mensen verrassend positieve ervaringen met de opstelling van medeburgers en politici in

de crisis. Dat maakt een crisis natuurlijk niet tot een geschikte tijd voor realistische prognoses, maar daar ging het in dit hoofdstuk ook niet om. We waren niet op zoek naar een toekomstvoorspelling, maar naar wat mensen nastrevenswaardig vinden. Het kan zijn dat men onder druk van financiële en economische problemen of door toenemende frustraties over meer asociaal gedrag en politiek gekissebis weer snel minder van de toekomst gaat verwachten en weer realistischer wordt, maar dan nog is het waardevol om te zien waarop mensen uitkomen in een periode waarin alles onzeker lijkt en veel voorstelbaar wordt. Bij toekomstidealen en stappen daarheen is de coronacrisis een belangrijk referentiepunt. De saamhorigheid die er nu is, zouden we vast moeten houden. Dreigende tekorten op de intensivereafdelingen laten zien dat we moeten investeren in de zorg. De ‘intelligente lockdown’ wordt een model voor de relatie tussen overheid en burgers (kader 2.3). Voor sommigen is het positieve toekomstbeeld van hieruit maar een heel kleine stap:

‘Zoals nu zonder corona.’ (vrouw, 51 jaar, mbo)

‘Zoals het er nu uitziet, maar meer financiële waardering voor de vitale beroepen...’ (man, 29 jaar, hbo)

‘Samen’ is het sleutelwoord voor wat men in april positief uit de coronacrisis haalt en in de gewenste toekomst projecteert: wij komen er samen beter uit dan we tot voor kort dachten. Ook de politici doen meer samen en met meer samenwerking tussen burgers en overheid komen we tot nog meer gezamenlijkheid in toekomstig Nederland. Dat geeft mensen energie, maar het is wel een eensgezindheid die verschillen in belangen en inzichten kan verdoezelen. Daarnaast blijft vaag welke grenzen rond de saamhorigheid worden getrokken. Waar dat expliciet aan de orde wordt gesteld bij de keuze tussen nationale of internationale gerichtheid in de eerder besproken scenario’s blijkt dat een controversiële kwestie te zijn. In de groepsinterviews blijft vaag met wie men saamhorigheid ervaart en met wie men samen aan een mooie toekomst kan werken. Dat zullen vooral ‘ons soort mensen’ zijn. Daarover noteren de onderzoekers van de groepsgesprekken:

‘Een gevoel van trots en saamhorigheid, ook in het gesprek

Het viel op dat bijna alle gespreksdeelnemers trots waren op “de Nederlandse manier” van omgaan met de coronacrisis en dat mensen het gevoel hebben dat we “allemaal in hetzelfde schuitje zitten”. Dit gevoel van trots en saamhorigheid werd een aantal keer expliciet genoemd, zoals bijvoorbeeld bij het delen van de voorbeelden van Nederland op z’n best, maar nog vaker hoorden we het tussen de regels door. Er was een duidelijk “wij-gevoel”. Dit zagen we in het gesprek zelf, aan kleine dingen als aanmoedigingen naar elkaar, herkenning uitspreken of het snel met elkaar eens zijn. Maar ook de toon waarop gesproken werd: enthousiast en positief. En het zat hem ook in dingen die niet gezegd zijn, of die niet aan de orde kwamen. Er is bijvoorbeeld geen enkele keer kritiek geuit op de Nederlandse aanpak, deze leek zonder meer voor

“waar” en “goed” aangenomen te worden zonder hier vraagtekens bij te plaatsen. Ook werd er veel gesproken over “Nederland”, “Nederlanders” en “de Nederlandse manier” zonder dat hierbij veel onderscheid werd gemaakt tussen verschillende groepen in de maatschappij die op een andere manier getroffen worden door de crisis, of er op een andere manier mee omgaan. Er werden wel voorbeelden genoemd van eenzame ouderen, zorgprofessionals die nu steun nodig hebben en kinderen die het lastiger hebben in tijden van thuisonderwijs, maar we hoorden weinig over bijvoorbeeld daklozen of asielzoekers of andere groepen in de maatschappij die niet precies tot de kern behoren. Dit roept ook de vraag op tot waar het “samen” voor deze respondenten zich uitstrekt en wat “Nederlands” voor hen wel en niet is.

Al met al hebben we vooral de observatie dat die trots en saamhorigheid vooral een “gevoel” is, misschien versterkt of veroorzaakt doordat we in een crisis leven. Ook het feit dat we in de vraagstelling vooral vroegen naar positieve voorbeelden en toekomstdromen kan hieraan bijgedragen hebben. Evenals het gegeven dat de deelnemers in de groepsinterviews weliswaar verschilden in leeftijd, opleidingsniveau en geslacht, maar allemaal wel blanke, autochtone inwoners waren.’ (Kabalt en Tjepkema in hun in de Verantwoording vermelde rapport, p. 43)

Deze uitgebreide vijftigste editie van de *Burgerperspectieven* begon met een proloog over de publieke opinie over de coronacrisis. De crisis kwam in de twee hoofdstukken erna ook nog veelvuldig terug als waarschijnlijke verklaring voor ongekend grote veranderingen en in motivaties van mensen bij hun enquêteantwoorden en hun toekomstverwachtingen. Alles kwam dit kwartaal door corona. Met grote vanzelfsprekendheid. Toen we op 20 mei respondenten van de april-enquête belden en hen bevroegen over hun vertrouwen in de regering, staken ze spontaan van wal over 'maatregelen', 'beleid', 'aanpak' en 'optreden' en ze waren verwonderd als we dan nog even checkten of het over corona ging. Natuurlijk, alles ging over corona.

Als drijver van de stemming en opvattingen over samenleving, economie en politiek kan corona echter van richting veranderen en ook weer in kracht afnemen. In hoeverre zal de in april gepeilde publieke opinie van dit kwartaal eind juni nog de publieke opinie van dit kwartaal zijn en wat kunnen we daarna nog leren van de toekomstverlangens die mensen in de (tijdelijk? afnemende) hitte van de crisis te berde brachten? Op die twee vragen gaan we in deze epiloog kort in, na een samenvattende karakterisering van de stemming in april.

Die stemming was positief. In hoofdstuk 1 werden in de cijferreeksen allerlei records gebroken: het hoogste niveau van vertrouwen voor instituties en in politiek vertrouwen, idem op diverse indicatoren voor sociaal vertrouwen. En uitzonderlijk positief (gelijk aan het hoogste niveau van begin 2018) over hoe het met de Nederland al met al gaat. De grote uitzondering was een enorm pessimisme over de Nederlandse economie en in het verlengde daarvan ook toenemende zorgen over de eigen financiën. De positieve stemming lijkt veroorzaakt te worden door een combinatie van factoren: 1. focus op de korte termijn: de dreiging van het virus wordt wat minder, de IC-capaciteit is waarschijnlijk voldoende; 2. elders is of wordt het erger: het is allemaal goed geregeld in Nederland, onze lockdown is slim en onze minister van Financiën heeft diepe zakken; 3. de politiek is eensgezind, laat zich leiden door objectieve adviezen, toont begrip en biedt rust; en 4. er is onverwacht hartverwarmend veel saamhorigheid en respect voor mensen die het vitale maar lang niet altijd goed betaalde werk doen. We hebben een gemeenschappelijke uitdaging en die kunnen we samen aan.¹ Economisch is men desgevraagd wel heel pessimistisch (zie figuur 1.2, p. 30), maar dat speelt in april nog geen grote rol voor de stemming en gevraagd naar de meest prangende problemen van Nederland noemt men in april ook niet vaker dan in januari economische kwesties (tabel 1.1, p. 48).

Wat dat betreft zijn er parallellen met het begin van de kredietcrisis in 2008. Toen liep het aandeel respondenten dat een economische verslechtering verwachtte op van 34% in het tweede kwartaal naar 62% in het vierde kwartaal (COB 2008|4: 10-12), maar ook toen zagen we dat de meeste Nederlanders in eerste instantie nog niet ervoeren dat de crisis hun eigen portemonnee raakte en ook toen probeerde men lichtpuntjes in de crisis te zien: meer aandacht voor waar het in het leven echt om zou moeten gaan – al leidde dat toen niet tot positievere gevoelens over Nederland. De coronacrisis in april is natuurlijk wel heel anders dan het begin van de kredietcrisis. Die bleef heel lang voor de meeste mensen

¹ Misschien is er nog een vijfde reden, namelijk vermindering van diffuse angsten voor wat er allemaal fout zou kunnen gaan op het moment dat er echt wat fout gaat. Dat werd in april in Duitsland gesignaleerd. Zie M. Horx, *Die Zukunft nach Corona*. Berlijn: Econ Verlag 2020: 47-48.

iets van ver weg, via de media. Het ging 'slechts' om werk en inkomen. Nu gaat het om leven en dood en iets wat heel snel het publieke leven van Nederland indringend veranderde en voor heel veel mensen heel indringend hun dagelijks leven is gaan bepalen. En dus ook hoe ze tegen het Nederland, de samenleving en de politiek aankeken.

Welke veranderingen hebben zich in de stemming voorgedaan sinds april? Toen we op 20 mei 66 respondenten nog eens belden, zagen we weinig veranderingen in de stemming. Zorgen waren verschoven van gezondheid en dodelijke risico's naar zorgen over werk en inkomen, de economie op langere termijn en sociale gevolgen. Maar de toon bleef optimistisch. Politiek vertrouwen was cijfer- en gevoelsmatig bij het terugbellen nog tamelijk stabiel en eerder nog wat groter dan kleiner geworden (kader 1.1, p. 43). Volgens peilingen van onderzoeksbureau Kantar is het aandeel burgers dat erop vertrouwt dat de overheid in de toekomst de juiste beslissingen neemt over alles wat te maken heeft met corona eind mei even groot als medio april. Het vertrouwen in de Tweede Kamer vertoont ook nog geen significante daling.² Het onderzoeksbureau I&O constateert in zijn peiling van begin juni in vergelijking met begin mei eerder een afname dan een toename van het economisch pessimisme en een constante tevredenheid met het kabinet. Dit bureau signaleert wel een daling van de ervaren saamhorigheid.³

Medio juni is het crisisgevoel van april verdwenen. Scholen en terrassen zijn alweer even open, het is drukker op de weg en de eerste caravans vertrekken naar Frankrijk; in de media is er weer ruim aandacht voor andere onderwerpen dan corona en in de politiek wordt al gepleit voor een onafhankelijke evaluatie van het gevoerde coronabeleid. Berichten over een stijging van het aantal patiënten op de ic's en een nieuwe uitbraak van het virus in Beijing verontrusten nog niet. Een tweede golf infecties lijkt ver weg, komt misschien wel helemaal niet, en anders zijn we er beter op voorbereid. Voor de publieke opinie zelf is dat laatste de vraag. Het is niet vanzelfsprekend dat acceptatie van beperkende maatregelen, respect voor hulpverleners en hulpbereidheid dan weer omhoog gaan, laat staan dat er opnieuw optimisme aan wordt ontleend voor hoe het al met al gaat met Nederland. Dit is nu nog niet aan de orde. In juni lijken voorspellingen van een tweede infectiegolf en sombere economische en financiële verwachtingen nog geen veel sterkere greep op de publieke opinie te krijgen dan in april. We weten het, maar na de recente massieve gezondheidsdreigingen is het nog niet heel bedreigend en ook nog ver weg. Mogelijk laat zich hier de komende kwartalen ook een parallel zien met 2008 waarbij veel mensen pas echt geraakt worden als er bezuinigingen en grotere eigen bijdragen aankomen. In dit kwartaal zien we nog geen omslag in de stemming, al zal de geobsedeerdheid van de publieke opinie met corona in juni veel minder zijn dan ze in april was.

Wat kunnen we leren van de toekomstoverpeinzingen uit april? We deden het onderzoek in een tijd van grote onzekerheid met een paradoxale combinatie van enerzijds grote aandacht voor de ontwikkelingen en bedreigingen op heel korte termijn en anderzijds grote openheid voor mogelijke veranderingen omdat we waarschijnlijk niet meer op

2 Zie www.tns-nipo.com/getmedia/7d-2fa705-5dc1-4b57-b072-b30fd1e5008a/webinar-26-mei-presentatie.pdf; met dank aan Manuel Kaal (Kantar) voor aanvullende informatie.

3 Instemming met de stelling 'Door deze crisis ervaar ik meer saamhorigheid om mij heen' gaat in het onderzoekspanel van 54% in april naar 50% in mei en 41% in juni (www.ioresearch.nl/wp-content/uploads/2020/06/Rapport-IenO-Research-juni-2020-Corona-draagvlak-en-gedrag.pdf, p. 5).

de oude vertrouwde voet door zouden kunnen gaan. Men had wel zin om constructief over een betere toekomst na te denken. De openheid en constructieve houding zijn zaken waar in normale omstandigheden hard aan gewerkt moet worden door de organisatoren van deliberatieve toekomstverkenningen. Dan moet er een groot beroep op het voorstellingsvermogen worden gedaan om niet te blijven hangen in het heden en in negatieve verwachtingen (Kabalt en Tjepkema, zie Verantwoording achterin, p. 45). Nu was men door de omstandigheden meer geneigd te denken over wat echt belangrijk is in het leven en lagen de voorbeelden dat men dingen anders zou kunnen doen voor het oprapen, van beter omgaan met elkaar tot massaal thuiswerken en veel minder vliegen.

Dat zo sterk uit de verschillende onderzoeken in hoofdstuk 2 het verlangen naar een samenleving met meer gemeenschapszin en verdraagzaamheid en gerichtheid op collectief welzijn naar voren kwam, lag in het verlengde van wat er positief werd gewaardeerd aan de samenleving in crisistijd (zie hoofdstuk 1). Dat stimuleerde wel, maar het verlangen was geen bevestiging. Dat verlangen was er ook al toen de toekomstscenario's in 2004 aan Nederlanders werden voorgelegd (zie tabel 2.1, p. 69) en het is iets wat we in dit onderzoek voortdurend hebben gesignaleerd in de dominante zorgen over het samenleven.⁴ Evenmin nieuw was het verlangen dat Nederland in de toekomst ecologisch duurzamer zou zijn. Ook dat verlangen zagen we eerder als mensen naar de toekomst werd gevraagd (zie p. 74 e.v.). Er was nu wel meer geloof dat dit ook gerealiseerd zou kunnen worden. Het was zeker niet zo dat werd aangenomen dat alles wel beter zou worden. In de research community was er de nodige scepsis over de toegenomen saamhorigheid (Verheijen en Klerkx, zie Verantwoording achterin, p. 14) en de onderzoekers van Kessels & Smit zien ook vooral hoop en niet zozeer verwachting, en signaleren in de groepsinterviews dat

‘... mensen regelmatig lieten doorschemeren dat ze weten dat ze het verschil tussen een goed voornemen en daadwerkelijke gedragsverandering heel goed kennen. Een van de deelnemers gaf dat heel treffend woorden: “iemand die ziek is, wil maar 1 ding: beter worden. En zodra hij beter is, heeft hij weer 100 wensen.” Een ander zei “de mensheid vergeet snel.” Dus (blind) vertrouwen op “het systeem”, op anderen, of op “zichzelf”, troffen we niet aan. Wel hoop. Dat het toch zal gaan lukken. Zoals een deelnemer zei: “Ik hoop alleen inderdaad dat er uit de periode lering wordt getrokken en de positieve dingen die nu eruit komen (...) dat daar over een paar jaar ook nog aan teruggedacht wordt.”’ (Kabalt en Tjepkema, zie Verantwoording achterin, p. 45)

Wat ons opviel in de bespreking van de toekomstscenario's en bij het verheffen van de ‘intelligente lockdown’ tot model voor de toekomstige besturing van ons land, is dat samenwerking tussen overheid en (actieve) burgers zo vanzelfsprekend werd gevonden. Strijd over eigen verantwoordelijkheid versus overheidsverantwoordelijkheid (of *big society* versus *big government*) was er hoegenaamd niet. Ook dit was een kwestie van het ‘samen’ waarvan de toekomstdromen doordrenkt waren. Controversieel daarentegen was de begrenzing van de gemeen-

4 Zie o.a. COB 2008|4: 35 e.v. en COB 2018|3: 29 e.v. Zie ook G. van den Brink, *Ruw ontwaken uit een neoliberale droom*. Amsterdam: Prometheus, 2020.

schap waarbinnen men samen aan een betere toekomst zou moeten werken. Moet daarbij meer accent komen te liggen op binnenlandse solidariteit of meer op internationale? Dat hier spanning in de publieke opinie zit, is niet nieuw, maar wel belangrijk om goed te beseffen. Bij het beleid om corona en de gevolgen van de coronacrisis te bestrijden is er het risico dat voorstanders van meer nationale afscherming en die van een meer Europese en internationale aanpak harder tegenover elkaar komen te staan.

Verantwoording

Achtergrond van het Continu Onderzoek Burgerperspectieven

Het Continu Onderzoek Burgerperspectieven (COB) wordt gedaan door het Sociaal en Cultureel Planbureau op verzoek van de Voorlichtingsraad (VoRa) en heeft de volgende doelstellingen:

- Het kabinet voorzien van actuele informatie over ontwikkelingen in opvattingen in de bevolking over maatschappelijke en politieke problemen en doeleinden, inclusief gegevens over algemene tevredenheid en onbehagen en zo mogelijk signaleringen van groepen die ‘negatief’ opvallen.
- Het informeren van politiek en publiek met uitvoeriger analyses van deze onderwerpen om Nederland in de tijd en internationaal te kunnen plaatsen en verscheidenheid binnen de Nederlandse samenleving in kaart te brengen en te duiden.
- Een bijdrage leveren aan de publieke discussie over maatschappelijke en politieke problemen en doeleinden door relativering en uitdieping van enquêtegegevens over de publieke opinie met behulp van vergelijkende analyses en kwalitatief onderzoek.

Het onderzoek resulteert in kwartaalrapporten en in studies. De volgende achtergrondstudie en twee verdiepingsstudies zijn verschenen en beschikbaar op www.scp.nl/publicaties:

- Paul Dekker (red.), *Met en wat leeft? Achtergrondstudie bij het Continu Onderzoek Burgerperspectieven*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2009.
- Paul Dekker, Tom van der Meer, Peggy Schyns en Eefje Steenvoorden, *Crisis in aantocht? Verdiepingsstudie Continu Onderzoek Burgerperspectieven 2008*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2009.
- Paul Dekker en Josje den Ridder (red.), *Stemming onbestemd. Tweede verdiepingsstudie Continu Onderzoek Burgerperspectieven*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2011.

Onderzoek in het tweede kwartaal van 2020

Ook dit kwartaal is het enquêteonderzoek weer uitgevoerd door Marketresponse (voormalig SAMR) op een steekproef van personen van 18 jaar en ouder uit zijn respondentenbestand SAMSAM. Voor het COB wordt gebruikgemaakt van het deel van het onderzoekspanel dat is samengesteld op basis van telefonische werving; er is geen gebruikgemaakt van zelfaanmeldingen. De respondenten ontvangen voor deelname aan het COB in principe geen vergoeding, maar 56 panelleden die telefonisch niet konden worden uitgenodigd en herinnerd, hebben wel een cadeaubon van € 7 gekregen om hen snel en positief te laten reageren.

Omdat in het panel onvoldoende mensen van 18-44 jaar voor het COB konden worden geselecteerd en tot medewerking aan het onderzoek konden worden bewogen, zijn aanvullend respondenten geworven door schriftelijke benadering van 2.829 mensen uit een personensteekproef van het CBS, met de toezegging van een cadeaubon van € 10 in het geval van deelname. Dit heeft 434 extra respondenten opgeleverd. Eerdere vergelijkingen van extra geworven respondenten met respondenten uit het panel toonden geen systematische afwijkingen (zie COB 2018|4: 53; COB 2019|1: 48; COB 2019|3: 52).

In totaal hebben (via de reguliere en aanvullende werving) 1.330 mensen tussen 1 april en 4 februari 2020 de vragenlijst volledig ingevuld (1.224 via internet en 106 schriftelijk). De gemiddelde invultijd van de online vragenlijst was 25 minuten. 97% beoordeelt het onderzoek met een voldoende en het gemiddelde cijfer is een 7,6. Tenzij anders vermeld, zijn in dit rapport de resultaten gewogen op sekse, leeftijd, opleiding en internetgebruik. De weegfactor varieert van 0,42 (54 respondenten hebben een gewicht kleiner dan 0,6; 10 daarvan kleiner dan 0,5) tot 3,76 (25 respondenten hebben een gewicht groter dan 2; 8 daarvan groter dan 3) en de wegefficiëntie is 88%. Dat

komt neer op een effectieve steekproef van 1165 (zie de onderzoeksverantwoording van Marketresponse hieronder).

Parallel aan dit enquêteonderzoek van Marketresponse is een bijna identieke vragenlijst uitgezet in het LISS-panel van Centerdata. Hiervoor is een aselechte steekproef van 1.548 mensen uit het panel getrokken. In totaal hebben 1.192 mensen in april de online vragenlijst volledig ingevuld. 80% van de deelnemers vond de vragen duidelijk (3% vond dat niet) en 68% vond de vragenlijst interessant (6% vond dat niet). Tenzij anders vermeld, zijn in dit rapport de resultaten uit het LISS-panel gewogen op sekse, leeftijd en opleiding. De weegfactor varieert van 0,30 tot 11,57 (13 mensen hadden een gewicht hoger dan 2,5). Zie verder de onderzoeksverantwoording van Centerdata hieronder.

In de plaats van fysieke focusgroepen hebben Joeri Kabalt en Saskia Tjepkema van het bureau Kessels & Smit op 15 en 16 april vier virtuele groepsinterviews gedaan met in totaal 14 respondenten over hoe Nederland (nog) beter kan. Zie kader 2.1 en het rapport van Kessels en Smit hieronder.

Er is ook gebruikgemaakt van de research community 'Nederland denkt mee' die door onderzoeksbureau MWM² wordt georganiseerd in opdracht van de Dienst Publiek en Communicatie (ministerie van AZ) voor rijksbreed onderzoek. In deze research community zitten 150 burgers die gevraagd zijn om mee te denken over overheidscommunicatie en maatschappelijke vraagstukken. Zij kregen tussen 7 april en 28 april zes vraagstukken voorgelegd. Ze kregen vragen over hoe het nu met Nederland gaat, over de toekomst van Nederland en over corona. In totaal hebben 141 leden meegepraat over één of meer vraagstukken.

Op 20 mei belden auteurs van dit kwartaalbericht en SCP-collega Joep Schaper 66 respondenten van de COB-kwartaalenquête om te informeren naar veranderingen in de zorgen over corona en in het vertrouwen in de regering. De verkregen informatie is verwerkt in de proloog en in kader 1.1 in hoofdstuk 1.

Wat in dit rapport is vermeld over de RC en groepsinterviews is ontleend aan de hiernavolgende rapporten van de onderzoeksbureaus en de analyse van achterliggende gegevens door de onderzoekers van het Sociaal en Cultureel Planbureau.

Rapporten, beschikbaar op www.scp.nl/publicaties:

- Petra Immerzeel, Jurian Broers en Leander Wolters, *Onderzoekstechnische verantwoording Burgerperspectieven 2020, 2^e kwartaal*. Leusden: SAMR, mei 2020 (projectnummer 31.267).
- Joeri Kabalt en Saskia Tjepkema, *Hoe kan het in Nederland (nog) beter? Groepsinterviews in april 2020 in het kader van het Continu Onderzoek Burgerperspectieven door het Sociaal en Cultureel Planbureau*. Utrecht: Kessels & Smit, juni 2020.
- Natalia Kieruj, *Continu Onderzoek Burgerperspectieven (COB), April wave 2020. Vragenlijst afgenomen in het LISS panel*. Tilburg: Centerdata, mei 2020.
- Vivianne Verheijen en Marie-Louise Klerkx, *'Nederland denkt mee' over ons land. Een online groepsdiscussie over Nederland vandaag en in de toekomst*. MWM², juni 2020 (projectnummer PM 28770).

Onderwerpen in eerdere kwartaalberichten

- 2008|1: mediagebruikers, institutioneel vertrouwen, machteloosheid en Europa;
- 2008|2: levensinstellingen, informatie voor de regering en maatschappelijke participatie;
- 2008|3: groepen werkenden, economische en persoonlijke toekomstverwachtingen;
- 2008|4: basismotivaties, overheidsuitgaven, de crisis en publieke omgangsvormen;
- 2009|1: vrijheid van meningsuiting en Europa;
- 2009|2: opvoeding en gezin en de media over de crisis;
- 2009|3: de economische crisis voor mbo'ers en mkb'ers en politieke onvrede;

- 2009|4: politiek (on-)tevreden en de multiculturele samenleving;
- 2010|1: maatschappelijke tegenstellingen en de relaties tussen jong en oud;
- 2010|2: bezuinigingen en vertrouwen in informatie over klimaat en vaccinatie;
- 2010|3: gevoelens van onveiligheid en internationalisering;
- 2010|4: grip op het leven en de publieke gevolgen van gejaagdheid;
- 2011|1: eurocrisis en vergelijking Denemarken – Nederland;
- 2011|2: Nederland in het buitenland, buitenlands beleid en burgertypen;
- 2011|3: eigen verantwoordelijkheid en groepen mediagebruikers;
- 2011|4: de inrichting van Nederland en sterke punten van Nederland;
- 2012|1: ontwikkelingen in de publieke opinie tussen 2008-2011;
- 2012|2: economische crisis en toekomst, Europa en opleidingsniveaus;
- 2012|3: houdbaarheid van de medische zorg en AOW en wensen voor de formatie;
- 2012|4: vrijwilligerswerk, maatschappelijke tegenstellingen, buitenland, niet-stemmers;
- 2013|1: protestgeneigdheid en vertrouwen in informatiebronnen;
- 2013|2: crisisperspectieven en -ervaringen en HEXACO-persoonlijkheidsdimensies;
- 2013|3: persoonlijke toekomstzorgen, inkomensongelijkheid en Europa;
- 2013|4: opvattingen over Oost-Europese arbeidsmigranten en lokale politiek;
- 2014|1: stemming over Europa en de Haagse politiek;
- 2014|2: (fysieke) risico's en verantwoordelijkheden;
- 2014|3: visies op Nederland en de toekomst en essay 'Van stemming naar bestemming';
- 2014|4: opvattingen over decentralisaties en vrijheid van meningsuiting;
- 2015|1: internationale politieke situatie, lokale tevredenheid en burgertypen;
- 2015|2: Europese Unie en burgerparticipatie;
- 2015|3: soorten vertrouwen in Nederland en politiek vertrouwen internationaal;
- 2015|4: perspectieven van mbo-opgeleiden;
- 2016|1: decentralisaties en referenda;
- 2016|2: vluchtelingen en pessimisme en optimisme over Nederland;
- 2016|3: politiek vertrouwen & verantwoordelijkheden en kerkelijkheid & godsdienst;
- 2016|4: energietransitie en electorale diversiteit;
- 2017|1: maatschappelijk onbehagen en politieke onvrede;
- 2017|2: discriminatie, vertrouwen in de media en het politieke landschap;
- 2017|3: toekomstperspectieven en de inhoud van optimisme;
- 2017|4: tien jaar Burgerperspectieven: veranderingen, trends en terugblikken;
- 2018|1: vertrouwen in informatiebronnen en lokaal bestuur & decentralisaties;
- 2018|2: globalisering en onveiligheidsgevoelens;
- 2018|3: samenleven;
- 2018|4: naar een flexibele samenleving?;
- 2019|1: maatschappelijke tegenstellingen en polarisatie;
- 2019|2: zorgen over de zorg;
- 2019|3: morele kwesties;
- 2019|4: integratie; en
- 2020|1: Nederland en de wereld.

© Sociaal en Cultureel Planbureau,
Den Haag 2020

ISBN 9789037709506
ISSN 1876 8598

Sociaal en Cultureel Planbureau

Postbus 16164
2500 BD Den Haag

info@scp.nl
www.scp.nl

Vormgeving: Sz+, Utrecht
Opmaak: Textcetera, Den Haag